

УКРАЇНА: ВИБІР МОДЕЛІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ?

Влада і реформи в Україні

КРУГЛИЙ СТІЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ ТА ІНСТИТУТУ СОЦІОЛОГІЇ НАНУ

Мирослав Попович (очільник круглого столу):
**Українська модель суспільного розвитку:
бажання і реальність**

Якою мірою суспільство здатне вибрати собі модель власного розвитку, наскільки міцно ми пов'язані політичною традицією? Мабуть, із цього має розпочинатися обговорення питання про конкретні моделі, з якими українське суспільство має справу сьогодні. На жаль, до сьогодні ми не маємо чіткого уявлення про той європейський стандарт, наближенням чи віддаленням щодо якого є реально чинна сучасна українська модель.

Точиться багато дискусій на тему, що, власне, означає належність до Заходу. Попри всі суперечки, всі погоджуються принаймні з найзагальнішим визначенням: «Захід» — цивілізація, якій притаманні такі виміри: (1) національна державність, (2) устрій парламентської демократії та (3) соціально спрямована ринкова економіка. Приблизно таку характеристику соціально-політичної структури європейського світу дав колись Карл Мангайм. За його словами, кожна сучасна держава повинна виконати кілька завдань: «1) досягнення національної єдності, 2) участь народу в управлінні, 3) включення держави у світовий економічний

порядок, 4) розв'язання соціальної проблеми» (Манхейм К. *Диагноз наше-го времени.* — М., 1994. — С. 598). Входження України й інших посткому-ністичних держав до європейського культурно-політичного й економічно-го простору — це опанування норм і принципів співжиття, що дістали вираз у перелічених вимірах із долученням вимоги інтеграції у світовий економіч-ний порядок. Цей процес іде важко, дуже по-різному в різних постра-дянських країнах, нерідко поверхово. Шлях України до європейських со-ціальних, політичних та національних цінностей теж важкий і довгий, але сьогодні можна з упевненістю сказати, що саме в цих вимірах визначається сьогодні становище України у світі.

Найгострішою проблемою для сьогоднішньої України є проблема *со-ціальна*.

Ще досі залишається незрозумілим, чому внаслідок розвалу СРСР та краху його економіки складники колишнього Союзу пережили не щось на зразок «економічного чуда» розгромлених у війні тоталітарних «держав осі», а глибоке падіння економіки. Характеристика економічного стану посткому-ністичної України свідчить про побудову ринкової економіки, супроводжува-ну важким процесом падіння виробництва, зміни економічних і соціальних орієнтирів, народження нової господарської системи. В перебігу ринкових перетворень постала нова стратифікація суспільства, що супроводжувалося появою і зростанням до небезпечних розмірів суперечності між соціальними групами, нагромадженням багатства і розкоші на одному полюсі і бідності та злиднів — на іншому. Вивчення та оцінка цієї грандіозної соціальної пробле-ми, проблеми бідності, залишається найактуальнішим завданням.

Поширення бідності, її глибина, критична поляризація доходів між соціальними групами є однією з найгостріших соціальних проблем в Укра-їні, де 28 % населення проживає за офіційною межею бідності, яку визна-чено як 100 дол. витрат для однієї особи на місяць. Найгірша ситуація зареєстрована у сільській місцевості, де понад 40 % населення проживає у бідності. Цей показник виглядатиме ще гірше, якщо взяти до уваги немо-нетарні критерії бідності, серед яких відсутність інфраструктури або над-звичайно обмежений доступ до закладів системи охорони здоров'я.

Держава в Україні дуже неефективно впливає на розв'язання соціаль-них проблем, а населення поки що не демонструє здатності до масового опо-ру несправедливості, що її несе агресивність нуворишів. За цих умов існує не-безпека визрівання у масовій свідомості культу сили без правових та мора-льних обмежень. Соціальний аспект мають також інші проблеми, що по-стають у річищі трансформацій українського суспільства. Так, за умов ма-сового збідніння населення, особливо сільського, небувало загострюється соціальна проблема відносин міста і села. Бідність набагато глибше врази-ла село, ніж місто.

Нових соціальних вимірів набуває проблема освіти. Особливо це стосується сільської молоді, яка поставлена у вкрай невідне становище порівняно з міською. Повноцінним учасником глобальної економіки може бути лише та країна, де інтелектуальні професії стали масовими, а інвестиції у розвиток людського потенціалу — вагомими й ефективними. Пріоритетом України повинна стати «економіка знань», у якій інтелектуальні ресурси приносять значно більший прибуток, ніж природні. На жаль, неясно, в який спосіб Україна може вирватися з пут старої індустріальної економіки й радикально модернізувати і господарське, і в цілому все культурно-політичне життя.

Соціальний аспект мають і проблеми медицини та охорони здоров'я, що завжди мали гуманітарний зміст й були пов'язані з добродійністю суспільства. Вторгнення економічних мотивів у царину охорони здоров'я взагалі має бути регульованим і моральнісними, і правовими чинниками, а надто за умов бідності істотної частини населення.

Сучасному українському суспільству властиве відчуття браку справедливості. Йдеться не про відсутність у численних документах і програмах проголошення принципів соціальної, політичної та правової справедливості, а про відсутність дієвих регуляторних механізмів, які забезпечували б мірою можливості справедливий перерозподіл соціальних благ.

Бідність загострює проблему взаємовідносин регіонів України. Тут поєднуються воедино всі чинники соціальної напруженості.

Гострота соціальної проблеми зрештою і призвела до кризи *політичної* системи України.

2009 рік пройшов під знаком виборів Президента України. Передвиборна боротьба була дуже гострою і продемонструвала, з одного боку, різку диференціацію регіонів України за симпатіями до двох основних політичних груп, а з іншого боку, важливість процесів демократизації, що тривали в Україні впродовж останніх років.

І в Росії, і в інших пострадянських країнах на характер політичного устрою вирішальним чином впливають соціальні чинники, характер еліт і їхня роль у структурі влади. У колишньому Радянському Союзі чітко вирізнялися центральні еліти із загальнодержавною компетенцією і всеосяжними інтересами, з одного боку, а з іншого — еліти провінційні, регіональні. Річ не просто у структурі владних груп — поділи компетенцій і інтересів спостерігаємо по всій Європі. Російська традиційна проблема, успадкована Союзом РСР, полягала в тому, що владні повноваження центру були особливо широкими, регіональні еліти — особливо обмеженими вузькогруповими інтересами, а дистанція між центром і периферією, столичними елітами і провінцією — особливо великою. Тільки дуже вузька група людей була допущена до всеосяжного, загальнодержавного рів-

ня управління. Практично всі важелі зосереджувалися в руках лідера-автократа.

Росія пройшла шлях радикальних перетворень владної структури, не уникнувши кровопролиття. Врешті-решт у Росії склалася система *електорального авторитаризму*: владну харизму автократ одержує від виборців як вираз волі народу, але на цьому паралель із західними демократіями закінчується. Результат виборів істотно залежить від політичних партій, які перебувають під впливом автократа, і від регіональної влади, що використовує систему шахрайських позаправних дій, яку «ввічливо» називають адміністративним ресурсом. Така система прямує до однопартійності й до призначення президентом свого наступника, влада якого потребує не більш як оформлення електоральним процесом. Ситуація з судовою владою, правами людини та свободою слова повністю залежить від можливостей як автократа, так і регіональних еліт.

Україна теж пройшла певний шлях у напрямку до електорального авторитаризму. Але слабкість центральної еліти, яка тільки почала формуватися після здобуття незалежності, та рівновага політичних сил, які тільки-но набувають характеру політичних партій, сприяли тому, що, за одностайною думкою фахівців, електоральний авторитаризм в Україні не склався. Сенса «помаранчевих» подій полягав у тому, що було зірвано спробу призначення президентом свого наступника, що є неодмінною ознакою авторитаризму. Актуальними залишаються питання про розподіл функцій центральної влади, місцеве самоврядування і судову реформу. Хаос політичних інтриг і скандалів, неефективність управління серйозно скомпрометували українську демократію, але вона попри все зберегла основну структуру.

Проте ситуація з демократією в Україні не є необоротною, й утворення однопартійного режиму із слабкою і безперспективною опозицією цілком можливе. Можна діагностувати наявність в Україні небезпеки згорання демократичних процесів, позаяк останніми роками спостерігається посилення замкненості мереж довіри, що виявилось, зокрема, в перевазі локального, тобто територіального та земляцького, способу солідарності на президентських виборах.

Утім, з огляду на те, що в цілому політичний стан українського суспільства можна схарактеризувати як демократичний і що на порядку денному залишається проведення кардинальних структурних реформ майже в усіх сферах суспільного життя, зберігається шанс на подолання окреслених негативних тенденцій. Оцінка тенденцій, спрямованих проти розвитку демократії, залишається важливим завданням соціально-філософського аналізу.

Національна проблема постає перед українським суспільством насамперед як проблема легітимації політичних інститутів. Безкровний вихід України із Союзу РСР був продовженням мирної традиції розвалу комуніс-

тичного блоку і сам створив традицію демократичного реформаторства, яка стала особливістю політичного життя України. Утворення нових держав вимагало нової легітимації, позаяк ані від Бога, ані від примари комунізму, що бродить по Європі, санкції на владу вони дістати не могли. Легітимація національною ідеєю, апеляція до національної солідарності була цілком природною для всіх суб'єктів державотворення. Проблема полягала тільки в тому, чи буде ця легітимація мати європейський характер.

Завдання розбудови незалежної держави потребує, з одного боку, модернізації суспільних відносин, в основі якої лежать ліберальні цінності, з іншого — відродження національної культури, системоутворювальним чинником якого є традиційні цінності, звичаї та заведення, що якраз і розвиваються у процесі модернізації цими ліберальними цінностями.

Унаслідок нерівномірності та асинхронності розвитку різних регіонів нашої країни виникає ситуація «до-пост-модерну», коли співіснують різні системи цінностей та світоглядів — від архаїчних до постмодерних, породжуючи специфічні соціальні конфлікти. Ситуацію асинхронії підсилює соціальне питання, що каталізує загострення соціальних конфліктів.

Трансформація нашого суспільства, пов'язана з «модернізацією навздогін», постійно висуває питання про легітимність соціальних інституцій та механізми. Спроба подолати кризу на підставі звернення до домодерних світоглядних і ціннісних чинників: релігії, історичної тяглості традиції тощо ще більше заплуває проблему легітимації, яка в модерному суспільстві спирається на процедурні механізми громадськості.

Національний вимір є незалежним від інших вимірів культурно-політичним параметром, що визначає місце національної спільноти у світовому співтоваристві. Кожна держава мусить оберігати й розвивати національні цінності — вона відповідає за їх збереження і примноження так само, як за дотримання невіддільних прав і свобод людини незалежно від її походження, релігійної чи расової належності. Це нерідко призводить до конфліктних ситуацій, оскільки збіг цілей та цінностей націй не завжди був досяжним в історичному минулому. Між тим (політична) нація не може існувати, якщо всі її складники не перебувають у стані *солідарності*.

За типом культури Південний Схід відрізняється від Заходу та Центру України. Там домінує індустріальний тип культури й панує російська мова — мова імперської та радянської індустріалізації та технічного прогресу ХХ сторіччя. Як зазначають дослідники (див., зокрема: *Мальгин А.В.* Україна: соборність і регіоналізм. — Симферополь, 2005), самосвідомість жителів Південного Сходу замішана на ностальгії за культом робітничого класу і технічної інтелігенції, що панував у СРСР. Південний Схід з його машинобудуванням, хімічною промисловістю, потужним і наукомістким ВПК відчував себе «двигуном» суспільного розвитку. Але з набуттям

незалежності ці галузі так чи інакше занепали, регіон збіднів, і міста його несподівано опинилися у становищі маргіналів. З іншого боку, за всього націонал-демократичного традиціоналізму український Захід зберігає велику динамічність унаслідок давньої залученості в міграційні процеси в західному напрямі та причетності до традицій громадянського суспільства, які ще живі у просторі колишньої Австрійської імперії. Південному Сходу немає місця у такій національній ідеології, яка черпає натхнення у пасторальному народницькому націоналізмі ХІХ сторіччя або у самосвідомості УПА. За цих умов мовні ознаки виявляються індикаторами поділу на «своїх» і «чужих», і межа між симпатиками Партії регіонів і партій націонал-демократичного спрямування майже точно збігається з межею переважання або російської, або української мови.

На сьогодні треба констатувати, що національної ідеї, здатної створити базу для інтеграції українського народу в єдину політичну націю, немає.

Національні інтереси диктують політиці звернення до історії, але не зобов'язують підпорядковувати політиці всі критерії прийнятності результатів інтелектуальної роботи. Сполучення наукових і позанаукових критеріїв буває джерелом гострих конфліктів. Для прикладу звернімося до оцінки *смислу історичних подій*. Сьогодні ми стикаємося з проблемою «війни пам'ятників», пов'язаної з оцінками недавніх, а інколи й дуже давніх історичних подій. Чи норми оцінок повністю визначаються політичною ситуацією в суспільстві і волею партії-переможниці на чергових виборах, а чи можливі об'єктивні оцінки на науковій основі? Подібні ситуації виникають і в установленні історико-культурного календаря, топоніміки населених пунктів тощо — всіх культурних слідів історії, які суспільство (нація) має прийняти як пам'ять або відкинути як щось чуже. Ідеться про політичну культуру (а все ж таки культуру!) суспільства, яка робить пам'ятники прийнятними або ні.

У зв'язку з цим постає питання, як можна говорити про *історичну політику держави*. Зрозуміло, що нація без історичної самосвідомості не існує. Проте що являє собою історична самосвідомість? Чи є це сукупність *знань про історію*? Якщо так, то історія є частиною науки і не може мати нічого спільного з політикою — це політика може мати якісь справи до науки, зокрема й історичної, і користуватися нею так, як користується економічною теорією, математикою, географією тощо. Ані з історією як із минулим, ані з історією як науковою дисципліною не можна вести політичних справ — для політика історична наука є об'єктивною реальністю, на яку він мусить зважати. Державна політика не може суперечити науковій оцінці явищ і особистостей.

У передмові до збірки статей про Волинські події Адам Міхнік цитує прекрасні слова Вацлава Гавела: «Історію не можна повернути назад, але

можна про неї сказати правду». Ця правда, приємна вона чи ні, і є тим способом, яким ми здійснюємо суд над історією і над собою. І якщо ми спроможні бути чесними до кінця, ми можемо вважати, що зняли з себе давні гріхи. Якщо ж ми замовчуємо неприємну правду або умисно вдаємося до хитрощів, аби розмити відповідальність чи перекласти її на чужі плечі, то можемо вважати, що і наші руки в тій давній крові.

Кризовий стан українського суспільства вимагає всеосяжних змін ціннісно-нормативної системи шляхом витворення їх громадськістю, а отже, випрацювання відповідних процедур обґрунтування як самих цінностей, так і легітимації на їхніх засадах соціальних інституцій. Ці цінності та інституції повинні забезпечувати нові механізми соціальної інтеграції на підставі універсалістських морально-етичних систем, «знімаючи» у собі партикулярні етоси окремих самобутніх життєвих світів і культур.

Колись друг Вернадського академік С. Ольденбург сказав: «Велика культура може бути тільки у великій державі». Цю фразу можна обернути: великою державою є держава, яка має велику культуру. Зокрема велику науку. І тільки в цьому розумінні варто мріяти про Україну як велику державу.

Євген Головаха: Невідкладні заходи та стратегічні напрямки соціально-політичних змін

Дослідження, здійснені Інститутом соціології НАНУ останніми роками, виявляють суперечливий стан та неоднозначні тенденції змін масової свідомості та психології громадян України: масова недовіра до влади, розчарування у дієздатності демократичних політичних інститутів, невпевненість у найближчому майбутньому, відчуття соціальної незахищеності за умов сучасної соціально-економічної та перманентної політичної кризи і, разом із тим, збереження більшістю громадян стабільного адаптивного ресурсу, оптимістичне сприйняття віддаленого майбутнього України та неприйняття насильницьких форм розв'язання суспільних проблем. Оцінюючи ситуацію в країні вкрай негативно, більшість громадян вірять у її майбутнє, мають достатні адаптивні ресурси, чекають реальних суспільних змін і конструктивних дій від демократично обраної влади. Саме тому повернення довіри до влади, консолідація суспільства та послідовне здійснення актуальних реформ відповідає прагненням громадян України незалежно від їхніх регіональних ідентичностей, ідеологічних поглядів та електоральних уподобань. Для виконання цих завдань новообраному Президентові України потрібна чітка програма дій, розрахована на найближчу та віддалену перспективу. І починати треба з повернення втраченої довіри до влади та демократичних політичних інститутів.

Повернення довіри до влади — передумова реалізації стратегії покращення соціально-економічної ситуації. Серйозна загроза для країни та її громадян полягає в тому, що від нової влади очікують радикальних, «сильних» рішень і дій. За цих обставин перемога на президентських виборах може бути помилково сприйнята з боку новообраної влади як карт-бланш на політику, в межах якої радикальні дії будуть інтерпретовані як автократичні, а «сильні» — як «силові». У суспільстві немає почуття відчаю, масових алармічних чи панічних настроїв. Отже, нема й реального попиту на автократичну владу, яка не буде підтримана. Не буде підтриманий і режим, дії якого спрямовані переважно на самозбереження та розподіл необмежених пільг та привілеїв для істеблішменту й украй обмежених — для пересічних громадян. Сьогодні та в осяжній перспективі на довіру може розраховувати влада, яка спроможна на зміни традиційних для пострадянської України засобів здійснення президентських повноважень.

І перші кроки, необхідні для подолання масової недовіри та консолідації суспільства навколо антикризової програми новообраного Президента України, мають бути пов'язані з демонстрацією нового стилю ставлення влади до громадян, громадськості та громадянського суспільства. А саме:

- *відверте програмне звернення до народу з поетапним переліком конкретних дій тактичного і стратегічного спрямування, починаючи з можливих заходів щодо політичних рішень, необхідних для конструктивної взаємодії усіх гілок влади, створення дієздатної більшості у Верховній Раді, налагодження діалогу з опозицією з метою припинення взаємознищення авторитету провідних політичних сил України;*

- *залучення ЗМІ, громадських організацій та опозиції до регулярного обговорення подальших дій Президента та його адміністрації на загальнонаціональному та регіональному рівнях; з цією метою можна використати або вже наявний формат політичних ток-шоу, або створити спеціальну телевізійну програму (з умовною назвою «Президент і країна»). Регулярні, відверті та практично орієнтовані звернення Президента до народу з подальшим їх обговоренням у ЗМІ сприятимуть збереженню підтримки його виборців і подоланню превентивного негативізму з боку виборців, які не підтримали його на виборах;*

- *чіткий наголос на тому, що подолання соціально-економічної кризи є головним завданням нового Президента на першому етапі виконання президентських обов'язків, а це вимагатиме насамперед створення нової коаліції у Верховній Раді. Виходячи з цього, треба виконувати це завдання у найстисліші терміни. А отже, треба використати усі політичні та інформаційні можливості формування у масовій та елітарній політичній свідомості упевненості, що перемогу на виборах новий Президент розглядає не як*

суто політичний реванш, а як можливість віднайти шляхи консолідованого розв'язання соціально-економічних проблем країни у взаємодії різних політичних сил, здатних до конструктивних дій;

• *зосередження ресурсів, які можна використати для поліпшення стану справ у соціально-гуманітарній сфері, на головному напрямку соціального захисту населення.* Найболючішою проблемою у соціальній сфері для громадян України є неможливість отримати кваліфіковану медичну допомогу в разі тяжкого захворювання. Держава, яка не може забезпечити своїм громадянам право на життя, приречена на неповагу та недовіру. Невідкладна медична допомога, реанімація та хірургія мають бути загальнодоступними. У цивілізованому світі не можуть виникати ситуації, коли людині відмовляють у такій допомозі, посилаючись на відсутність необхідних ліків, обладнання, грошей тощо. Краще відмовитись від пострадянської системи терапевтичної допомоги, зосередивши ресурси на невідкладній медичній допомозі та лікуванні так званих «соціальних захворювань». Це буде одним із найскладніших кроків у реформуванні гуманітарної сфери, оскільки вимагатиме неординарних та непопулярних рішень. Але саме на такому шляху можна розраховувати на принципові зміни засад системи соціального захисту людини в українській державі.

Консолідація ціннісно-нормативної системи як чинник усталеного демократичного розвитку України. У численних порівняльних міжнародних дослідженнях останніх років доведено, що добробут і сталий розвиток держав та суспільств визначається наявністю трьох складників:

- 1) достатньо високий рівень ВВП на душу населення,
- 2) розвинута політична демократія,
- 3) ціннісно-нормативна система, що відповідає характеру та спрямованості сучасних соціальних змін.

Утім, остаточно не доведено, чи можна розглядати одну з цих складових як визначальний чинник позитивних суспільних змін, який детермінує та стимулює відповідні зміни в інших складових. Отже, держава, яка має на меті досягти високого рівня добробуту та сталого суспільного розвитку, повинна забезпечити умови для позитивних змін водночас в економічному, політичному та ціннісно-нормативному аспектах. Про це свідчить і досвід поетапного розвитку українського суспільства доби незалежності.

На першому етапі (1991—1998) помітний розвиток інститутів політичної демократії, що забезпечив вільні вибори Президента та Верховної Ради України, супроводжувався стрімким падінням економіки, суттєвим погіршенням рівня життя переважної більшості населення, *на другому етапі (1999—2004)* почалось економічне зростання та поліпшення показників соціального самопочуття людей, але водночас поступово погіршувалися умови розвитку політичної демократії, *на третьому етапі*

(2005—2009) помітний розвиток політичної демократії супроводжувався гальмуванням темпів зростання економіки та кризою довіри до політико-правової системи.

Невдалий досвід реформування економіки та політичної системи України, незважаючи на окремі періоди економічного зростання та розвитку демократичних політичних інститутів, зумовлений насамперед невідповідністю цінностей та норм суспільного життя сучасним цивілізаційним вимогам. Результати багаторічного моніторингу Інституту соціології НАНУ та Європейського соціального дослідження (за участю України) переконливо свідчать про вкрай повільні темпи змін ціннісно-нормативних регуляторів суспільних відносин і соціальної поведінки, успадкованих від патріархального та тоталітарного минулого.

Цінності громадянського суспільства, політичного плюралізму, поваги до закону та прав людини, толерантності, консенсусної культури спілкування, захисту прав меншин і людей з обмеженими можливостями не поширені ані в масовій, ані в елітарній свідомості, які досі перебувають під потужним впливом традиційної політичної, економічної та духовної культури минулого. Саме максимальне сприяння формуванню сучасної системи цінностей є першочерговим завданням влади. А це передбачає такі кроки:

- припинити спроби зробити домінантами державо- і націєтворення суперечливе історичне минуле та традиційну культуру з наголосом на фольклоризації та клерикалізації суспільства;

- відмовитись від залишкової «радянської» системи почесних звань і нагород, яка відтворює у суспільстві атмосферу елітарного цинізму та масової зневіри;

- спрямувати зусилля державної системи освіти та виховання на вивчення та пропаганду цінностей і норм, притаманних розвиненим демократичним державам, спроможним забезпечити гідний рівень життя переважній більшості громадян;

- ініціювати у Верховній Раді України створення законодавства, що передбачає обов'язкове громадське обговорення (залучення громадських організацій відповідного спрямування) політичних та адміністративних рішень на загальнодержавному, регіональному та локальному рівнях.

- відмовитися від залишково-радянської системи забезпечення «номенклатури» незрозумілими пільгами та привілеями. Йдеться про персональний державний транспорт для держслужбовців різних рівнів, спеціалікарні та санаторії, офіційну та неофіційну недоторканність тощо. Відмова від цієї системи створить у суспільстві необхідну для ефективних стратегічних реформ атмосферу «очікування реальних змін».

Реформування політичних засад життєдіяльності держави та суспільства. Судячи з даних соціологічних досліджень, зростання соціального самопо-

чуття як оцінки доступності соціальних благ і як показника реальної соціальної адаптації може супроводжуватися погіршенням емоційного стану як реакцією на нереалізовані надмірні очікування людей від влади. У цьому виявляється досі ще потужний заряд посттоталітарного патерналізму, сподівань на диво й неготовності більшості людей жити за правилами демократичного суспільства, громадяни якого не схильні ані демонізувати, ані обожнювати демократично обрану владу, ані впадати у відчай через її прорахунки, ані одразу зрікатися її, побачивши її моральну недосконалість. Парадокс «національних особливостей» розвитку демократії в Україні пояснюється тим, що демократична риторика і населення, і нової влади зараз значною мірою має переважно утриманський характер. Вона зумовлена здебільше надією на підтримку з боку або Заходу, або Росії, ніж реальною потребою самим орієнтуватися на демократичні норми соціального життя, якими є верховенство права і рівність усіх перед законом, повага до прав та інтересів кожного громадянина, соціальна солідарність, громадянська активність тощо.

Доводиться констатувати, що в сучасній українській еліті, відповідальної за державну політику, відсутнє ясне стратегічне розуміння реальної ситуації в суспільстві, його нинішнього стану і перспективи. Якоюсь мірою на заваді формуванню такого розуміння стоять ідеологічний розкол країни та регіональний розкол еліти, а також те, що в Україні й досі зарано говорити про формування єдиної політичної нації. Утім, це — лише частина відповіді. Зрештою, представники політичної та бізнесової еліти в усі роки незалежності демонстрували єдність у тому, щоб не допускати «чужинців» до розподілу і перерозподілу загальнонаціональної власності. І негласної, ніколи й ніде не озвученої домовленості розглядати країну як деякий феодал, де всі суперечки з приводу права володіння і розподілу доходів належить розв'язувати суто поміж собою, в «елітарному сімейному колі», вони дотримувалися куди послідовніше й міцніше, ніж усіх публічно проголошених обіцянок й урочисто підписаних угод.

Чітка, побудована на справжньому розумінні національних інтересів, стратегія державного розвитку відсутня насамперед тому, що політичній еліті бракує розуміння її необхідності. Ідеться не про формальні документи — від закону «Про основи зовнішньої та внутрішньої політики» до регулярно ухвалюваних програм уряду, навколо яких так несамовито ламаються списи в палких дебатах і виконувати які ніхто навіть жодного наміру не має. Ідеться саме про стратегічне розуміння завдань, які постали перед суспільством і державою і які неможливо розв'язати найчудовішими гаслами — ані деклараціями стосовно устремлень до НАТО або до Євразійського економічного співтовариства, ані навіть автоматичним приєднанням до СОТ або ЄЄП.

Перспектива українського суспільства безпосередньо залежить від того, як швидко політичні функціонери та їхні бізнес-партнери дійдуть розуміння цих простих істин, без якого неможливе виконання їхніх головних функцій — ефективного політичного керівництва і компетентного державного управління. А без цього навряд чи можна сподіватися на просування України задекларованим шляхом до демократії, правової держави та вільної економіки.

І передусім політики не усвідомлюють, що вони спільними зусиллями ховають головний ресурс демократичних перетворень — багатопартійну систему, що, крім того, що їх роз'єднує у боротьбі за владу, є й те, що їх об'єднує. Це формування престижу всієї виборчої системи, і якщо немає цього престижу, то немає й довіри до жодного з політиків. А це дуже важлива проблема для країни, коли люди не довіряють її політикам, її представницькій владі, її виборчій системі, її політичним партіям. У більшості людей складається відчуття, ніби вони живуть у суспільстві, не регульованому законами та нормами. Якщо 1991 року більшість громадян України вважали, що нам необхідна багатопартійна система, то нині — менш як третина. Довіра до інституту політичних партій падає. І вибудовувати сучасну політичну систему за таких умов надзвичайно складно.

Вивчення динаміки й сучасного стану інституційно-структурних та ціннісно-нормативних засад суспільного життя, масової й елітарної політичної культури засвідчує, що демократичні процеси здійснюються суперечливо і непослідовно, а багато в чому йдуть у зворотному напрямі — до відтворення патерналістської автократії. Здійснювати за таких умов реформи неймовірно важко — опір цьому доволі великий. Заведено вважати, що реформи гальмують певні політичні сили. Але ситуація набагато гірша — ці сили відображають переважну нелегітимність нової інституційної системи, подвійність та суперечливість соціальної структури, несформованість сучасного середнього класу, невідповідність ціннісно-нормативної системи багатьом вимогам подальшого демократичного реформування суспільства, відтворенням у масовій та елітарній політичній культурі традиційних антидемократичних рис. Антидемократичні настрої взагалі властиві суспільствам з дедалі більшим розшаруванням за матеріально-споживацькими ознаками, коли вища страта, кількісний склад якої не перевищує кількох відсотків, отримує від суспільства більше благ, ніж уся решта. З огляду на те, що за роки незалежності участь у діяльності громадських організацій залишається рідкісним явищем для пересічного українця, що його уявлення про можливість протидіяти незаконним рішенням влади — доволі песимістичні, що політична свідомість залишається антиліберальною та амбівалентною, що стійка національно-громадянська ідентичність ще не присутня у більшості населення, а авторитарні настрої поступово зроста-

ють, реформа політичної системи має бути у будь-якому разі запорукою від загрози відтворення традиційних патерналістсько-автократичних відносин між владою і народом.

Майбутня політична система має бути не відтворенням традиційних політичних відносин, уgruntованих на клієнталістських стереотипах масової та елітарної політичної свідомості, що й досі переважають в умовах подвійної інституційної системи, неусталеної ціннісно-нормативної системи та масової деморалізації, а виконувати насамперед функцію «відпрацьовування» демократичних механізмів формування політичних рішень та узгодження суперечностей між представниками різних політичних сил та прихильниками різних ідеологій.

- Президентська республіка з вертикаллю влади, підпорядкованою безпосередньо одній людині (якщо вона навіть всенародно обрана) буде постійно відтворювати феодально-радянську систему організації політичного життя суспільства, стримувати розвиток громадянського суспільства та просування шляхом євроінтеграції. Невідповідність такої політичної системи реаліям суспільного життя останніми роками починають відчувати й пересічні громадяни, серед яких суттєво поменшав відсоток прихильників концентрації влади, властивої президентським республікам. Як свідчить досвід останніх років, президентські республіки у країнах СНД еволюціонують шляхом відтворення політичної системи, яка багатьма рисами нагадує радянську політичну систему з придушенням опозиції, обмеженням політичних свобод та масовою політичною апатією.

- Україна має обирати політичну систему «європейського типу». Це може бути парламентська або парламентсько-президентська республіка з таким розподілом функцій між президентом, урядом і парламентом, який унеможливив би для будь-кого беззастережне підпорядкування собі судової та регіональної влади. Саме тому доцільною є і система виборності суддів та керівництва регіонів.

- Противагою політично-клановому егоїзму може бути і зміна суто пропорційної виборчої системи на пропорційно-мажоритарну, яка б забезпечувала у парламенті інтереси не лише партійних верхівок, підтримуваних олігархічними кланами, а й інтереси жителів тих регіонів, з яких вони були обрані. Саме така система могла би стати альтернативою федералізації країни або перспективі створення верхньої палати парламенту.

- Зважаючи на вкрай низькі показники участі громадян України в діяльності громадських організацій, слід максимально зменшити тиск держави на громадянське суспільство шляхом створення системи місцевого самоврядування за зразком країн Західної Європи. Це сприятиме поступовій демократизації країни на локальному рівні, створенню осередків громадянського опору сваволі місцевої влади.

**Анатолій Єрмоленко:
Влада, легітимація, філософія**

Насамперед хотів би висловити вдовolenня з приводу того, що на спільному засіданні Вчених рад зібралися науковці двох Інститутів Академії наук. І хоча представники наших інститутів і раніше зустрічалися на конференціях, семінарах тощо і разом їх зорганізували, зокрема відділ соціальної філософії Інституту філософії з відділом історії та теорії соціології Інституту соціології, обговорюючи проблеми громадянського суспільства та інші, я гадаю, що остання наша зустріч має дати новий поштовх для подальшої співпраці. Проте я маю й певний скепсис щодо нашого зібрання, спонукою до якого є той факт, що заздалегідь не було визначено формат цієї зустрічі та головні теми для обговорення. Щоправда, напередодні ми отримали текст реферату Доповіді Академії наук для обговорення. До цього тексту можна по-різному ставитися (в ньому висунуто чимало питань, порушено багато проблем): можна його схвалювати, можна критикувати. Річ не в тому, а в тому, що, як з'ясувалося, порядок денний сьогодні у нас інший. Мабуть, варто було б організаторам тої зустрічі ретельніше продумати її формат і заздалегідь ознайомити з ним науковців.

Це не просто закид організаторам конкретної зустрічі. Адже це тільки окреме питання. Найголовнішим є те, що подібним є і ставлення до науки як такої з боку можновладців, які фактично вважають її суто засобом виправдання своєї діяльності, відкриваючи задля цього десятки «наукових» установ. Ці установи й мають схвалювати діяльність влади, виробляючи симулякри різноманітного штибу. Така наука не тільки далека від істини, а й *свідомо* не претендує на це, прикриваючись вульгарно витлумаченою постмодерністською риторикою. Такий стан призводить до того, що влада не здатна ані поставити правильний діагноз нашому суспільству, ані виробити чітку стратегію його подальшого розвитку, тобто дати відповідь на запитання, в якому суспільстві ми живемо і яке суспільство ми будуємо.

Тому однією із ключових проблем є проблема взаємодії науки, зокрема філософії, і влади, витворення тих механізмів, завдяки яким влада могла б не тільки «почути» науковців, а й застосувати їхні дослідження.

Попри те, що наша Академія наук здебільшого фінансована з бюджету, як наукова установа вона має у своїх концептуально-теоретичних аспектах бути незалежною від держави. А тому її завданням має бути не обслуговування влади підготовкою «доповідних записок», а об'єктивний (ціннісно-нейтральний) аналіз дійсності, а також доведення своїми публікаціями

цього аналізу до публіки (даруйте за тавтологію!), щоби за їх допомоги формувати критичну громадську думку. Зрозуміло, що ми маємо обговорювати й вирішувати проблеми розвитку сучасного суспільства, зокрема й нашого. Сподіваюся, що в цих дебатах нам вдасться накреслити деякі стратегії таких обговорень, хоча навряд чи можна зробити це одним разом. Що ми можемо робити далі? Звісно, це — конференції, семінари, спільні публікації тощо. Але тут у нашій роботі треба виокремити певні блоки, де могли б співпрацювати філософи і соціологи.

Перший із них стосується діагнозу нашої доби. Без цього не можна виробити і стратегій подальшого розвитку. До царини цього діагнозу належить криза легітимації, і не тільки влади, а й легітимації всіх інституцій нашого суспільства. Спроба подолати кризу легітимації зверненням до домодерних світоглядних та ціннісно-нормативних чинників: релігії, історичної тяглості традиції тощо ще більше заплутує проблему легітимації, яка в модерному суспільстві спирається на *процедурні* механізми громадськості. Проте владі байдуже, до яких чинників звернутися — до релігійних, міфологічних, історичних, наукових, аби вони вправно її підтримували. Скажімо, за Конституцією наша держава є секулярною, проте політики публічно часто-густо звертаються до церкви. Понад це, процес легітимації влади дедалі більше спирається на релігію; згадаймо нещодавнє релігійне «вінчання на владу» під час інавгурації чинного президента. Далі, школа відокремлена від церкви, а в шкільних програмах запроваджується курс із християнської етики. Звісно, нікому, зокрема й політикам, за Конституцією не заборонено сповідувати будь-яку, не заборонену законом, релігію або не сповідувати жодної, але тільки як приватним особам. Прикладів таких суперечностей можна навести чимало. Треба зрозуміти, що є причиною цих суперечностей. І тут філософи та соціологи власне, як на мене, можуть співпрацювати.

Ця криза, зрештою, зумовлена суперечністю в системі цінностей нормативної системи, яка лежить у підґрунті легітимації всіх інституцій суспільства. Тому глибинною причиною такої суперечності є та обставина, що завдання розбудови незалежної держави потребує, з одного боку, модернізації суспільних відносин, узasadеної на ліберальних цінностях, з іншого — відродження національної культури, системно-утворювальним чинником якого є традиційні цінності, звичаї та заведення, що якраз і розмиваються у процесі модернізації цими ліберальними цінностями. Таке становище призводить до кризи ціннісно-нормативних систем, коли піддаються сумніву і порушуються будь-які норми — від Конституції до правил дорожнього руху, що спричиняється до специфічних конфліктів як на мікрорівнях інтерсуб'єктивних стосунків, так і на макрорівнях суспільних відносин. Тому головним у «діагнозі» кризового стану нашого

суспільства є аномія, морально-етична криза, що охопила всі його структури та системи: від окремого громадянина до систем та інституцій суспільства в цілому.

Отже, коли йдеться про модернізацію нашого суспільства, що розвивається на тлі глобалізації, постає проблема вибору соціально-філософських і соціологічних концепцій і теорій наших досліджень. Адже один і той самий предмет можна досліджувати і ціннісно-нейтральними поняттями, і ціннісно-змістовими. З огляду на наш предмет, це питання — в якому значенні ми розуміємо модернізацію? Якщо модернізація — це побудова модерного суспільства, то нам варто усвідомлювати той факт, що його описують також термінами індустріального та капіталістичного суспільств. Індустріальне суспільство як ціннісно-нейтральне поняття пов'язане з інституціалізацією субсистем цілераціональної дії, створенням громадянського суспільства тощо. Це ціннісно-нейтральне поняття. Але, модернізуючи наше суспільство, слід усвідомлювати, що ми відтворюємо також і капіталістичні соціально-економічні відносини в термінах Маркса, тобто в ціннісно-змістових термінах.

До того ж у розвинених капіталістичних країнах уже не існує капіталізму в чистому вигляді, тобто класичного капіталізму, який Маркс описував у ХІХ сторіччі. Сучасний капіталізм можна осягнути в термінах постмодерну, постіндустріального, інформаційного суспільства тощо. Щоправда, ситуація ускладнюється тим, що на міжнародному рівні, як стверджують дослідники, діє той самий капіталізм, який описував Маркс, тобто в термінах експлуатації, імперіалізму, відсутності соціальної держави і соціального ринкового господарства. Ба більше, як зазначає О. Негт, «саме сьогодні капіталізм уперше досяг такого стану, в якому логіка капіталу виявляється найпослідовніше...» (*Negt O. Neuzugänge zum Marx'schen Denken // Z. Zeitschrift Marxistische Erneuerung. — 8. Jg., Heft 30. — 1997. — S. 38*).

Ситуація ускладнюється ще й тим, що світ сьогодні переживає глобальну економічну кризу. Великою мірою це пов'язане з так званим спекулятивним капіталізмом, чи, як його ще називають, «казино-капіталізмом» (див.: *Das Ende des Kasino Kapitalismus? Globalisierung und Krise. — Berlin, 2009*). Ця криза спонукає не тільки до спротиву глобалізації та пошуку «іншого капіталізму», а й певною мірою каталізує процес «реабілітації марксизму», і навіть ідеї комунізму, який уявився в західних країнах у 90-х роках минулого століття. Скажімо, сучасний філософ Д. Ваттимо так виголосив свою позицію: «... і як філософ, і як християнин я знову став комуністом» (див. там само, с. 238). Я навів тільки кілька прикладів, які ілюструють складність діагностики сучасного становища у світі, щоб ми могли усвідомлювати всю суперечливість і всю парадоксальність і сучасної ситуації в Україні. Можна було б навести й інші приклади з відповідних теорій — системної

теорії суспільства, синергетики, феноменологічної соціології тощо, які також демонстрували б певні суперечності. За такої ситуації можна було б просто визнати ці суперечності, пристаючи до постмодерністської позиції з її запереченням домагання наукової істини та правильності норм. Проте це була б найпростіша позиція.

Як на мене, все ж таки варто шукати не тільки можливості дослідження цих проблем, а й рефлексувати із приводу того, яку саме парадигму ми обираємо. Адже можна висунути ту чи ту концепцію, ту чи ту соціальну теорію. І це не суто методологічні проблеми. Це насамперед проблеми виправдання тієї чи тієї парадигми дослідження. Отже, питання легітимації стосуються не тільки соціальних, зокрема політичних, інституцій; це насамперед проблема легітимації тієї чи тієї парадигми дослідження. А це, своєю чергою, пов'язане з рефлексією процедур аргументації, тобто відповіді на запитання, чому та чи та теорія може претендувати на значущість. Це якраз і є «основним питанням» філософії саме з огляду на парадигмальні зміни (від онтологічної через ментальну до лінгвістичної), на чому я постійно наголошував в інших своїх публікаціях. Філософія не може безпосередньо досліджувати соціальну реальність, спираючись на неї як останню легітимативну інстанцію своїх домагань значущості, оскільки вона не має відповідних засобів (онтологічна парадигма). Вона також не повинна шукати такого обґрунтування у самій собі, претендуючи на вчення про науку (ментальна парадигма). Проте вона може і повинна, зрештою, бути носієм і хранителькою аргументативної раціональності. Піддаючи те чи те наукове твердження тестуванню на предмет його перформативної консистентності, вона може виявляти перформативні суперечності, що й досягається в аргументативному дискурсі. Оце, як на мене, і є завданням філософії, що відповідає парадигмальному повороту в сучасній філософії та соціальних науках, який називається лінгвістично-герменевтично-прагматично-семіотичним поворотом. Цей поворот пов'язаний також із започаткованим на початку 1970-х років процесом «реабілітації практичної філософії», який триває й сьогодні, досягаючи своєї легітимної для соціальних наук форми в етиці дискурсу. І цей поворот стосується не тільки філософії та соціальних наук. Він поступово переміщується в царину виявлення таких суперечностей у різноманітних публічних обговореннях, дискусіях, ток-шоу тощо, а також у царину легітимації соціальних інституцій, політичних дій, правових та моральних норм тощо, переводячи процес легітимації із площини звернення до традиційних (релігійних, міфологічних тощо), а також ідеологічних цінностей у площину процедурного волевиявлення в топісі громадянського суспільства як процесу здійснення деліберативної демократії.

Євген Бистрицький: Публічне застосування розуму в Україні: академіки та влада

Академія наук вимогливо просить нас, учених — соціологів і філософів з академічних інститутів, взяти участь у формулюванні та наданні стратегічних рекомендацій владі. Йдеться про швидке створення документа, який міститиме запропоновану вченими платформу (стратегію тощо) всебічних дій представників влади та державних інституцій у всіх царинах суспільного життя для управління країною.

Узято як самоочевидність, що вчені-співробітники Академії вже за самим своїм статусом належності до цього інституту науки, до фундаментальних наукових досліджень здатні накреслити перспективу розвитку суспільства, необхідних реформ. Отже, йдеться про популярну в суспільстві думку, що наука та науковці здатні безпосередньо брати участь, принаймні, у плануванні державних рішень.

Не заторкуючи тут складне питання, чи має бути та як мав би бути реформований інститут академічної науки у пліні капітальних зрушень у країні, починаючи з набуття незалежності та зміни суспільно-політичного ладу, спробую прояснити дійсну спроможність і роль академіків у державному плануванні.

Полишмо тут осторонь той факт, що НАН України вже намагалася здійснити щось подібне, тобто створила структурований за непевними критеріями набір різних за якістю ідей, пропозицій та рекомендацій владі. Вітчизняною академічною мовою такого гатунку праці зветься «братською могилою» й не мають практичного характеру, позаяк не містять рецептів прикладного кшталту — як цим усім користуватися та скористатися.

Не заторкуватиму тут також питання про небезпеку політизації НАНУ — доведеного факту з огляду на заяви тих чи тих її керівників про підтримку якоїсь, зазвичай керівної, політичної сили на виборах, входження представників її Президії до різних політичних партій, ба навіть суміщення керівних академічних та політичних посад. Небезпеку вже тому, що наука — це пошук істини, яка мала б не залежати від суб'єктивних поглядів та інтересів, тобто бути позапартійною. Хоча НАНУ є особливою громадською організацією, тобто її члени мають повне право на ту чи ту громадсько-політичну активність, далі я спробую прояснити, чому виникає така політизація громадської інституції, яка цілком залежить від фінансування за окремим рядком державного бюджету.

Академіки та представники влади. Під академіками розумітимемо тих, кого так само розуміють у цивілізованому світі, а саме — всіх тих людей, які

зайняті дослідженнями та викладанням у царині фундаментальної науки, зокрема суспільно-гуманітарних дисциплін у вищій школі — *academicians*. Отже, за визначенням, представники НАН України, зайняті відповідною діяльністю, підпадають під це поняття. Своєю чергою, говорячи про владу, я також тут цілком конкретний, маючи на увазі всіх тих, хто визначає політику держави та керує її втіленням (виконанням) через інститути всіх гілок влади, починаючи від Адміністрації Президента, Верховної Ради (депутатський корпус), Кабінету Міністрів, усієї ієрархії судової системи й закінчуючи, скажімо, державними комітетами та різними національними радами та комісіями, які ухвалюють державні рішення в окремих специфічних сферах (надання державних ліцензій на відповідні частоти для ЗМІ, з питань регулювання суспільної моралі тощо).

Поки що зазначу лише один можливий, утім головний, вектор стосунків академіків і влади, який становить їхній обопільний інтерес — *стратегічне бачення*. І з боку академіків, і з боку влади це є своєрідною квінтесенцією настановленості їхніх професійних діяльностей. Науковці мають бути завжди спрямовані на пошуки ще не проясненого, не поясненого, не відкритого, тобто націлені на пошуки *нового*. Влада за умов навіть мінімальної демократії, хоч би якою неефективною та була, завжди має думати не лише тактично, а й стратегічно — про сталість, власну довготривалість на завтра, планувати близьке чи подальше майбутнє для себе, отже, і для нас, для країни. Таке стратегічне бачення не може уникнути різної якості аналізу стану справ та начерків, нехай й у вигляді незаписаних думок, окремих дій у різних царинах. Саме тому надання стратегічних рекомендацій владі підпадає під органічне завдання академіків — бачити стратегічно.

Утім, коли академіки намагаються щось рекомендувати владі, просто необхідно в'яснити, а як саме, за яких умов — у якому науковому, політичному чи суспільному просторі — ці два стратегічні бачення збігаються. Адже академік, як правило, не є представником влади, а представник влади, навіть якщо він ще й академік, навряд чи здатний займатися одночасно науковими дослідженнями та здійснювати владне керівництво.

Помилка технократизму. Від найпершого академіка Платона до незалежного мислителя Маркса та його послідовників усі наполегливі намагання безпосередньо, практично втілити академічне бачення кращого державного устрою у життя зазнавали, кожне по-своєму, невдачі. Всі трагіко-мужні спроби ідеаліста Платона втілити свій образ справедливого державного устрою через прямі рекомендації властителям завершувалися майже тим самим: коли його високоповажним учням ставало ясно, до чого для них призведе втілення ідеального устрою, що він його проповідував, філософові судилося або бути проданим у рабство, або вигнання, або втеча від тирана. Подякуймо долі, що його теоретична «стратегія» сус-

пільного переустрою залишилася у вигляді академічного твору, першого у європейському світі, про справедливий суспільний устрій. Подібним чином і суспільний експеримент наукового комунізму залишив за собою опріч сьогоднішньої кризової країни, де ми живемо, ідею та ідеологію. Нашим європейським сучасникам ясно, чому так мало статися. Для академіків та представників влади в Україні після багаторічного панування марксистської парадигми пояснення суспільно-економічного життя ще часто-густо залишається незрозумілим і непряно поясненим. Ця неясність має кілька взаємопов'язаних джерел.

По-перше, як зазначалося вище, це — панування світогляду, який свідо-домо й не без причини називав себе науковим. Існування радянського ладу було й виглядало як певна історична перемога наукового світогляду — наукового комунізму. Поняття *наукового* тут не було випадковим. Усе це сприй-малося (й було насправді) ланками більш-менш вдалого практикування того самого універсального, наукового світогляду. Скажімо, перший про-рив людини у космос завдяки технологіям, уґрунтованим на природничо-наукових досягненнях, і, так само, обґрунтування руху до комунізму на за-садах наукового знання закономірностей суспільного розвитку вважали не без підстав наслідками успішного розвитку двох галузей науки — про при-роду та про суспільство.

По-друге, тоталітарно-авторитарний суспільний устрій і, отже, від-сутність демократичних процедур обговорення та ухвалення рішень ство-рювали позірність прямого, *безпосереднього* скеровування практики у най-різноманітніших царинах життя ідеологічними приписами, тобто «на-уковими» обґрунтуваннями, поясненнями тощо. Якщо насправді страте-гічне планування (рішення з'їздів, розпорядження партійного керівниц-тва тощо) здійснювали на ґрунті політичного бачення певного панівного класу (назвемо його тут для спрощення партійною номенклатурою), для суспільної думки, на поверхні, керування всіма державними інститутами та індустрією у суспільненого, одержавленого виробництва поставало як безпосереднє втілення ідей та планів партії. Це упередження дійшло до нас у закарбованому новітньою політичною історією країни вислові другого Президента, колишнього секретаря парткому високотехнологічного під-приємства, який пролунав, коли той ще був керівником виконавчої гілки влади України: «Дорогі депутати, визначтеся, будь ласка, чого ви хочете. Ви мені скажіть, що треба будувати — і я побудую».

Ця фігура мислення, назвемо її так, стратегічного планування, отже бачення ролі наукової розробки — теорії, концепції, технологічного плану тощо — як точної схеми, яку теоретик-науковець накладає на реальність, була й досі залишається поширеною не лише тут, на теренах колишнього СРСР. Упередження щодо прямого зв'язку одиничного, сингулярного

з універсальним, який не потребує додаткових опосередкувань, є базовим для традиційного комуністичного світогляду, так само і для номенклатурного бачення власної ролі у керуванні суспільством.

Коротко відхилимося у бік методологічного прояснення питання, що мало б бути важливим для побудови академічної ідеології. Для науки, математичного експериментального природознавства, встановлення прямого зв'язку між одиничним і всезагальним не є упередженням, а є реальністю пізнання та пояснення. Адже існування кожної фізичної речі та явища підкоряється, скажімо так, безпосередньо і без винятків універсальним законам та закономірностям. Класичний марксизм, наслідуючи наукову орієнтацію новоєвропейської філософії (згадаймо лише «Науку логіки» Гегеля, звідки пішов відомий усім поважним академікам діалектичний матеріалізм), намагався у науковому комунізмі описати саме природні закономірності суспільного розвитку, які не залежать від сваволі людей. Ця, немовби самозрозуміла для комуністичної ідеології фігура мислення настільки закріпилася серед академіків, що її намагалися повторити на абсолютно іншому світоглядному ґрунті наші колишні викладачі наукового комунізму. (Частина з них дуже швидко перебудувалися під нову лінію політичних переможців і на початку 90-х минулого століття вигадали неможливий під дійсно науковим кутом зору курс *наукового націоналізму*, затверджений свого часу для викладання у вищих Міністерством освіти і науки.)

Уся суть цієї ідеологічної фігури мислення, зрештою, запозиченої соціальною теорією від природничо-наукової теорії пізнання полягає у тому, що вона безпосередньо прив'язує індивіда, громадську особистість до універсальних догм, правил, ідеологічних настанов та уявлень керівного класу, якщо завгодно — політичної та управлінської еліти. Наскільки академія поділяє так зрозуміле бачення *науковості*, настільки упередження щодо спроможності академіків прямо, безпосередньо пояснювати, отже, стратегічно планувати розвиток суспільно-економічного життя залишається чинним. Утім, а чому такий, сказати б, суто науковий підхід до стратегічного планування є некоректним або просто поганим?

Технократизм у стратегічному баченні. Дійсні успіхи науково-технологічного освоєння світу — відновлення важкої індустрії, успіхи у космосі, прориви в окремих технологіях (наприклад, в електрозварці), в озброєнні, ракетобудуванні та ін., а також певне поліпшення повсякденного життя людей немовби завдяки всіяко пропагованому науково-технологічному прогресові, — все це ще за радянських часів призводило до явища, яке має назву «*технократизм*».

Під останнім я розумію те, що й усі: максимальну віру в можливість планування, здійснення та розвитку не лише техніки й виробничих технологій, а й міжлюдських, суспільних відносин на підставі прямих при-

писів та рекомендацій, вироблених на наукових засадах. Між іншим, це стосується й так званих напівсуспільних чи напівматематичних дисциплін, на кшталт економічної науки, які, поряд з іншим, мають своїм предметом суспільні відносини, що й відбилося, наприклад, у назві *політичної* економії. Десь у 70-х роках минулого століття хвиля технократизму — виникнення молодого покоління інженерів, науковців, спеціалістів у різних галузях, для яких вочевиднювалася технологічна відсталість радянської системи й, разом із тим, нединамічність і неефективність суспільно-політичного ладу — почала становити загрозу консерватизмові партійної номенклатури. По-людськи справедлива критика технократів, керівників-інженерів, які не зважають на особливості людських відносин — наприклад, старий робітник-більшовик, майстер цеху вичитує молодого інженера, який ладен впроваджувати новітні технології незважаючи на особливості характерів і долі людей, що ними той керує, — заохочувалася з боку верхів у пресі, у мистецтві (кіно) та в художній літературі. Саме в той час, особливо серед представників академічного середовища виникає правозахисний рух. Тим самим, у суспільній практиці з'ясовували негативне і, водночас, позитивне значення технократичного мислення.

З одного боку, як уже згадувалося, пряме перенесення наукового світогляду на суспільну практику комуністами низводило кожную особистість до сингулярного елемента суспільства, що має керуватися універсальними приписами, законами. Щоправда, коли бути точним, в ідеологічному приписі йшлося про необхідність засвоєння кожним усієї суми культурного багатства, створеного людством, про універсальний розвиток людини як завдання освіти й суспільного виховання. До речі, абсолютно подібне до цього формулювання мети освіти та виховання молоді залишається до сьогодні у базових державних документах про освіту в Україні. Втім, від цього ідеологічного переставлення суть справи не змінюється: у всіх випадках йшлося про підведення людини з усіма її унікальностями — персональною автентичністю та культурною й національною ідентичністю — під універсальні норми суспільного співжиття, політичні стандарти, бачення й розуміння світу тощо.

З іншого боку, хвиля технократизму, тобто «жорсткої» прив'язки бачення суспільного життя у перспективі науково-технічної модернізації завжди є революційовальним чинником у європейському суспільстві, починаючи з Нового часу. Саме науково-технічний прогрес породжує необхідність та неминучість ліберальних суспільних зрушень, починаючи з модернізації світогляду й життєвих потреб і завершуючи творенням маси товарів для вільного ринку, вільнодумством — дотримання фундаментальних свобод людини.

А втім, негативні риси технократизму в управлінні й керуванні людьми набагато переважають його загальне світоглядне значення, тобто його

налаштування людей на модернізувальне бачення і ставлення до суспільного розвитку.

Публічне застосування академічного розуму. Головна вада технократизму застосовно до суспільного життя та його реформування, особливо коли він набуває значення світоглядної й, понад те, ідеологічної настанови для політичної та керівної еліти, полягає якраз у тому, що він принципово тяжіє до непублічності, закритості для суспільно-критичного обговорення, отже, є недемократичним *per se*. Демократія як важлива характеристика політичного ладу, з одного боку, і технократизм як ідеологічна настанова — з іншого, суперечать одне одному у просторі суспільної практики.

Для втілення наукових результатів немає сенсу в перевірці чи обговоренні їх широкою громадськістю, так само немає значення, чи відповідають вони інтересам різних суспільних груп. У принципі достатньо вузького кола спеціалістів, які здатні самі перевірити теорію на практиці, в експерименті тощо. Якщо перенести це на практику стратегічного планування, — у дійсності, скажімо, в разі колишньої чи теперішньої номенклатури, таке перенесення відбувається складнішим чином, — то картина виглядає приблизно так. Має існувати коло обізнаних персон, що «знають», як за словами другого Президента, що треба будувати, й це треба побудувати. Йдеться про технократичне уявлення про, по-перше, процес вироблення стратегічного знання, плану, платформи чи «дорожньої карти» тощо. Його розробляє елітне коло «знаючих». Тепер, по-друге, вироблене стратегічне знання належить упроваджувати діями кола «діючих», або «виконуючих». Якщо й існує хоча б мінімальна опосередкованість у цій спрощеній схемі «прямої дії», через яку універсальність стратегії та політична зверхність тих, хто її виробляє, пов'язується із сингулярністю поодиноких громадян, то ця опосередкованість має також закритий характер, навіть за всієї можливої «демократичності» її учасників. Річ у тому, що в цій схемі наперед закріплене світоглядно-ідеологічне уявлення про вироблення дійсно «наукового знання», з одного боку, та його втілення «у життя» — з іншого: навіщо справжній науці керуватися громадською думкою публіки з її таким розмаїтим публічно-приватним інтересом.

Що стосується нашої теми публічного застосування академічного розуму в разі стратегічного планування, то цю доволі просту гомогенну схему «знання—практика» було остаточно підірвано розвитком сучасного типу демократії лише десь у другій половині минулого століття.

У соціальній філософії (не теорії наукового пізнання) цей процес критичного осмислення того, як досягти соціально значущого консенсусу у плануванні суспільних дій (policies) за умов розвиненої демократії, обговорюється та моделюється на підставі ще Кантом виробленого поняття *публічного застосування розуму*.

Під публічним застосуванням розуму він розумів судження з різних питань «позаслужбового», тобто широкого публічного характеру, на відміну від вузькослужбового («приватного») вироблення знань та рішень. Це щось подібне до того, як школяр-академік виступає перед читацькою публікою, сказав би Кант. Щоправда, у ХХ столітті й дотепер це поняття набуває оновленого значення *принципової опосередкованості* раніше прямолінійної схеми як щодо вироблення стратегічного знання, так і щодо рекомендацій із його застосування. Йдеться про неусувну необхідність в умовах демократичного устрою брати до уваги суспільні, публічні умови формування такого експертного знання й, так само, враховувати публічність у плануванні його здійснення. Йдеться також про ясне розуміння приватності застосування того розуму, який зачинений у межах кабінетів тих, хто претендує бути носіями стратегічного знання. Отже, процес вироблення, навіть академіками, планів та стратегічних рекомендацій для влади виявився складнішим, ніж омріяний технократами.

Маю на увазі академічну дисципліну, яку викладають у багатьох університетах розвинених країн і яка саме спрямована на формування знання та вміння публічно застосовувати розум, — аналіз політик (*policy analysis*). Сутність аналізу політик полягає у вмінні виробляти плани суспільно значущих дій на засадах методичного узгодження розмаїтих, інколи дуже суперечливих, інтересів різних суспільних груп у форму зважених стратегій їх практичного втілення. (Детальніше про це можна вже прочитати українською, наприклад: *Веймер Д., Вайнінг Е. Аналіз політики. — К., 1998; Дани В.Н. Державна політика: Вступ до аналізу. — О., 2005; Вейн П. Публічна політика. Вступ до теорії й практики аналізу політики. — К., 2006.*)

Я вживаю тут більш-менш усталений переклад українською поняття *policy* у множині — як «політики», щоб відрізнити його від власне «політичного», тобто сфери політики як такої. Хоча ці терміни мають дещо спільне у їх походженні — опосередкованість знання та дії представниками різного роду *полісів*, громадськістю, публічністю. Головне, на що хотілося б звернути увагу, — це філософський, методологічний принцип убачати в суспільстві не однорідне «політичне тіло», гомогенне населення чи виборців тощо, а максимально враховувати у політичній практиці — практиці вироблення, зокрема, й політичних *policies* — перехреснення та боротьбу різних економічних, культурних, етнічних, світоглядних і т. ін. інтересів.

З цього погляду, запропонована НАН України версія створення стратегічної платформи для влади силами суто академічного середовища і звичним для академіків методологічним шляхом вироблення фундаментального знання — зосередьтеся та напишіть, так само як ви пишете наукові статті та монографії — є, принаймні, наївною. В сучасному демократично розвиненому світі академіки пишуть експертні документи, в тому

числі *policies* для політиків та виконавчої влади. Втім, на методологічних засадах урахування принципів публічного застосування розуму, тобто різних форм практичного знання та дослідження. До речі, можу відіслати читача до стратегічного документа для теперішньої влади, що його розробили українські експерти, серед яких є й належні до академії, але які мають досвід урахування публічності (див.: Стратегія модернізації України. Бачення незалежних експертів // Дзеркало тижня, № 48 (776) 12—18 грудня 2009. — <<http://www.zn.ua/3000/3050/6861/>>). Без останнього ми, академіки, вироблятимемо «чисте знання», критика якого відома вже з часів Канта. Це мають взяти до уваги й політики, для яких академіки пишуть «наукові» стратегії.

Щоправда, зазначмо, що сучасна політична еліта країни, обрана на підставі так званого імперативного мандата, який фактично забороняє народним депутатам мати позицію іншу, ніж визначена фракцією (її керівниками), знову робить для нас віддаленою перспективу мати у Верховній Раді дійсно публічне, відкрите, «поза-стінами-службового-кабінету» застосування депутатського розуму. Якраз на цьому ґрунті приватного, або, кажучи словами Канта, «вузько-службового» використання здатності думати й планувати, збігаються традиційні підходи академії та політиків. Чому тоді дивуватися політизації НАНУ? У цьому сенсі старий філософ також багатого нас випередив.

Олег Білий: Академічна пропозиція і система ухвалення рішень

Соціальна динаміка пострадянських країн, України зокрема, засвідчила істотну девальвацію ролі інтелектуалів у формуванні та здійсненні програм політичного розвитку. Брак повноцінних інститутів громадянського суспільства вкрай обмежив сферу ужитку інтелектуальної свободи, унеможливив дієвість автономії розуму. З'явився новий клас соціальних інженерів, що обслуговує інтереси кримінальної олігархічної диктатури. Репутація академічної науки та вищої гуманітарної освіти зазнала серйозних ушкоджень через збереження стереотипів авторитарної свідомості. Брак когерентної національної політики, розрив між інтересами суспільства й інтересами пострадянських зверхників призвели до знецінення наукової експертизи політичних проєктів. Ефективна реалізація наукових проєктів залежить насамперед від сумісності політичних дієвців та владних еліт з науковою спільнотою, насамперед з погляду базових цінностей, політичної культури, від сумісності механізмів ухвалення рішень з висновками наукових експертів. Априорі не існує чудодійних рецептів,

що здатні розв'язати соціальні, політичні, геополітичні проблеми, якщо зберігається архаїчна система ухвалення рішень, система, яка не спирається на правові норми, яка спирається лише на стратегії примусу, тотожні стратегіям війни.

Як відомо, пострадянський період був позначений інтимною солідарністю кучмівського режиму й інтелектуального цеху. Маю на гадці не численні, але поодинокі голоси незалежних мисленників, що їхня думка фактично була відрізана від провідного політичного дискурсу. Мені йдеться про цілу армію різноманітних радників, експертів тощо. Головним чином вони уособлювали радянський авторитарний антропологічний тип з його схильністю до інтелектуального рабства. Саме цей тип домінував упродовж декількох років української незалежності. Свого часу Бакунін пророкував його неодмінне прищестя. За Бакуніним, у майбутньому так звані ліві інтелектуали неминуче перетворяться на свідомих речників тиранічних режимів. Вони стануть соціальними менеджерами через свою здатність до калькуляції й контролю знання на угоду новим бюрократичним господарям. Їхньою головною роботою буде маніпуляція інформацією й мобілізація підтримки владному істеблішменту. В нашому випадку ми стали свідками дивовижної активності такого типу менеджерів, можна навіть сказати, стали свідками екстазу лояльності.

Тим часом частина з них утворили нову, небачену досі суміш — експертів і пророків облуди одночасно. Саме їх нині ми називаємо PR-технологами. Я б їх назвав пророками-номадами. Адже характерною ознакою цього соціального типу є часта зміна господарів. Натомість академічний аналіз економічних, політичних, соціальних проблем перетворено на попелюшку громадського інтересу.

Досвід виникнення, функціювання і розвитку національних центрів фундаментальної науки завжди був безпосередньо пов'язаний із культурно-історичним родоводом академічного знання. У Європі, відомо, це насамперед процес секуляризації знання, яка тим часом невіддільна від розвитку духовних релігійних центрів та їхніх дискурсивних практик, середньовічної схоластики зокрема. Наприклад, математичне поняття інтеграла виникає внаслідок багаторічних теологічних диспутів щодо природи і значення абсолюту. Ченці Port Royal закладають основи сучасної логіки.

А витоки американської фундаментальної науки, до досвіду якої часто апелюють, також слід шукати в релігійних покладах. Річ у тім, що в підґрунті діяльності переселенців лежала протестантська етика, згідно з якою однією із форм аскези було створення капіталів, які належало витратити здебільшого не на особисте збагачення і не на несамовите поліпшення власного добробуту, а на розвиток виробництва і на благодійництво. Так на початку ХІХ сторіччя виникає своєрідне змагання між успішними людьми, тобто

тими, хто досяг успіху в бізнесі, за створення університетів і фінансування наукових програм. Особливого піднесення цей рух набуває з початком промислової революції у США, яка припадає на 1950-ті роки. Майже по всій країні створюються університети, наукові лабораторії, підтримувані фінансовими потужностями приватного капіталу. Власне, ця традиція і є основою функціонування наукових центрів у сучасних США. Але водночас із самого початку в межах кожного штату створюють централізовані фонди опосередкованої підтримки науки через фінансування університетів. При цьому з огляду на, сказати б, спеціалізацію кожного штату (може йтися, скажімо, про аграрне чи промислове виробництво) відбувається своєрідна спеціалізація фінансування. Важливу частку дослідницьких бюджетів становлять внески випускників університетів. Загальнофедеральна державна підтримка науки пов'язана з реформами Франкліна Рузвельта, здійснюваними задля виходу із глибокої кризи, яка дістала назву Великої депресії. Вкладаючи бюджетні кошти в розбудову кампусів, держава, з одного боку, створювала робочі місця, а з іншого — сприяла розвитку вищої освіти, й отже, розвитку науки. Крім цього, формувалася система держзамовлень на рівні федеральних органів, міністерств. Наприклад, сьогодні майже 80 % дослідницького бюджету Каліфорнійського університету (Берклі) припадає на замовлення Пентагону, включно із замовленнями розвідок у галузі лінгвістики та психології. А, наприклад, у Массачусетському технологічному інституті кошти, які надходять від Міністерства оборони на адресу Електро-інженерного департаменту, використовують для фінансування інших, в тому числі й гуманітарних кафедр. Так само поширене і пряме фінансування. Відомий випадок, коли переклад праць Гумбольдта в Массачусетському технологічному інституті фінансував Офіс Воєнно-морських досліджень. Але потужна фінансова база складається насамперед із «багатоканальності надходжень» — приватних внесків, субсидій штату та федеральних замовлень.

Значення наукових розвідок для економічного і промислового прогресу у США важко переоцінити. Але так само велику роль у виробленні гуманітарної політики цієї країни відіграють гуманітарні дослідження. Окрім того, США є безперечним лідером у світі із застосування здобутків наукових шкіл із питань зовнішньої політики. Майже всі зовнішньополітичні рішення тут ухвалюють на підставі тих чи тих наукових парадигм. Достатньо сказати, що нинішній держсекретар США Кондоліза Райс є продуктом Стенфордської (як відомо, вона тривалий час була професором Стенфордського університету) традиції розуміння розвитку світових систем. Згідно з позицією учених так званої стенфордської групи (Джоан Меєр, Джон Болі, Джордж Томас, Франсиско Рамірес), нині, попри регіональні культурно-історичні відмінності, повсюдно відтворюються про-

цедури репрезентативної демократії, а інституціалізація світової моделі здійснюється на основі діяльності міжнародної бюрократії, підтримуваної так званими знанневими громадами — банкірами, бізнесменами, науковцями, журналістами. Але зовнішньополітичні рішення у США істотною мірою, без огляду на їхню ефективність чи не ефективність, народжуються внаслідок зіткнення наукових шкіл.

Надзвичайна плідність розвитку університетської фундаментальної науки у США зумовлена насамперед автономією університету, ініціативним формуванням навчальних і дослідницьких програм. При кожному університеті існує величезна кількість різноманітних наукових центрів та інститутів, які можуть бути пов'язані із загальною педагогічною стратегією лише опосередковано. Паралельно існує чимала кількість позауніверситетських центрів, як от Інститут Джорджа Кенана.

Отже, успішність чи неуспішність академічної пропозиції визначається громадською ефективністю системи ухвалення рішень у державі, зокрема, мотиваційними стратегіями. Сьогодні ми опинились у ситуації, коли мотиваційні стратегії, що діяли за умов тоталітаризму, втратили свою чинність, а нові так і не з'явилися.

Віктор Степаненко: Експертне соціальне знання: між владою і суспільством?

Як соціолог почну з актуальності означеної проблеми у вітчизняній соціології, в якій останнім часом особливо загострилися питання взаємин соціального знання та експертизи із владою та суспільством. Об'єктивна професійна соціологія, яка серед інших своїх завдань вивчає громадську думку, суспільні умонастрої та цінності, є теоретичною формою самопізнання та самоаналізу суспільства. Адже соціологи за родом своєї діяльності покликані забезпечувати той самий, необхідний для будь-якої демократичної політики *зворотний зв'язок* між владою і суспільством. І цілком природно, що тоталітарні та авторитарні режими не потребують наукової об'єктивної соціології (та й соціальної науки взагалі), а на її місці часто з'являється квазінаука, метою якої є ідеологічна риторика та легітимація наявного політичного стану речей у таких суспільствах.

Передусім, аби позначити теоретико-методологічне поле цих міркувань, я би хотів окреслити деякі тези:

- Суперечливі взаємовідносини соціального знання і влади мають тривалу і непросту історію: частіше еднаючись, коли владні структури намагалися підім'яти інші суспільні інституції, поглинути їх, іноді вступаючи у протистояння, опонуючи одне одному, вони, утім, виявляли при цьому

свою взаємозалежність, потребу одне в одному, адже ефективне управління не може не спиратися на певне узагальнення, пояснення та прогнозування, що їх виробляє соціальне експертне знання, яке, натомість, може потребувати підтримки (матеріальної, ресурсної, символічної, статусної тощо) з боку владних структур.

- Водночас наше історичне минуле і сьогодення доводять, що соціальне знання, контрольоване та підкорене владою або навіть розчинене в ній, послаблює саму цю владу, робить її неефективною за відсутності відстороненої соціально-експертної критики (як і зворотного зв'язку із суспільством). У сучасний період суспільного розвитку виникає розуміння певної автономності сторін і того, що для корисної взаємодії їх необхідне дистанціювання інституцій, що виробляють соціальне знання, від влади. Тобто для ефективного функціонування суспільного управління корисний не тільки поділ гілок влади та дієвість громадянського суспільства, а й певна автономність соціальних інституцій, що формують суспільну політику. Реалізація цього складного завдання є справою не тільки науковців, соціальних дослідників та аналітиків, а й державних керманічів, законотворців, політиків і громадських активістів.

- У сучасній соціокультурній ситуації значення експертного професійного соціального знання зростає, адже в інформаційних умовах «множинності голосів» і розширення поля суспільно-політичного та культурного вибору підвищується соціальна і моральна відповідальність експертів як конструкторів, тлумачів та інтерпретаторів, що виробляють і поширюють соціальне знання — старовинний ідеал сполучення знання і громадянської доброчесності стає вимогою часу.

- Роль соціального знання, особливо за умов суспільства, що трансформується, є двоякою: воно сприяє соціальній емансипації, демократизується та демократизує. З іншого боку, соціальне знання у владному вжитку часто слугує як спосіб контролю та маніпуляції з метою збереження та відтворення соціального порядку та чинної системи влади.

- У відносинах соціального знання і влади тривіальним, але актуальним є висновок про те, що в конфліктній ситуації та у загостренні їх суперечливих взаємин треба звертатися до нейтральної сторони, «третьої сили». Такою виступають інституції громадянського суспільства: громадські організації, рухи, спілки, асоціації, а також незалежні аналітичні центри (think tanks). Отже, сучасною парадигмою розв'язання конфліктних ситуацій, зокрема й поміж інституціями, що продукують соціальне знання, і владою є налагодження взаємодії у трикутнику *«влада — соціальні експерти — громадянське суспільство»*.

Оптимальним форматом взаємодії цього трикутника є *публічність* як влади, так і інституцій, що продукують соціальне знання та експертизу (тут

я сфокусує увагу саме на публічності влади). Громадянське ж суспільство, що, за визначенням Е. Гелнера, асоціюється з ідеєю інституційного та ідеологічного плюралізму, який запобігає встановленню *монополії влади та істини*, стає тією необхідною умовою та середовищем, за яких і може реально здійснюватися публічність влади та соціального знання.

Нова влада стоїть перед досить важкими проблемами формування професійного та чесного (вільного від нікому не потрібного популізму та загравання) діалогу із суспільством.

Гадаю, що *основними напрямками політики публічності* влади можуть бути такі:

- Підвищення рівня громадянської компетенції, що передбачає необхідну стадію інформування громадськості про альтернативи розв'язання суспільних проблем (наступаючи на горлянку власній «соціологічній пісні», слід визнати, що публіку треба спочатку інформувати про суть справи або проблеми й альтернативи її розв'язання, перш ніж запитувати про її, публіки, думку). Тут важливим є розвиток політики чутності альтернативних (часто не дуже приємних) голосів через ЗМІ (ознаки нової цензури, втім, починають насторожувати) — це багато в чому позбавить актуальності тему маніпуляції політикою «великих статистичних чисел» у «зручних» опитуваннях громадської думки. Необхідні запровадження громадських освітніх та правових програм, популяризація соціально-економічної політики та політичних стратегій, викладених у простий, без зайвого професійного жаргону, зрозумілий спосіб, передусім через ЗМІ та інші медіативні канали перекладу «високої аналітики», тощо. Потреба в цьому є кричущою, адже політика реформ та сумні наслідки соціально-економічного популізму змушують і навіть зобов'язують владу до ухвалення непопулярних (краще — не популістських) рішень.

- Розвиток громадянської культури участі й інформування громадян про можливі законні способи їхньої участі в обговоренні та ухваленні важливих для суспільства рішень. У кризові періоди громадяни досі мають украй слабке уявлення про форми свого цивілізованого впливу на владу та її політику.

- Адаптація (без гарячкового фанатизму, що перероджується в модну ритуальність) новітніх технологій практик громадянської участі. Демократична розкіш нових моделей розширеного громадянського кола ухвалення рішень, утім, є досить дорогою в буквальному сенсі.

- Оптимізація нового формату взаємовідносин у трикутнику «*влада — професійна соціальна експертиза — суспільство*», де професійні соціальні експерти повинні стати представниками громадських інтересів і громадянського суспільства в Україні, тим самим посилюючи його суб'єктну спроможність. Чому суспільство все ще неохоче довіряє такій формі свого

впливу, як «консультації органів влади з незалежними експертами» — запитання не до суспільства, а радше до людей, які іменують себе «соціальними експертами».

- Назріла трансформація механізмів та процедур роботи влади із соціальними експертами, насамперед через відкритість та прозорість пропозицій для співпраці з ними (механізм тут відомий — відкриті та прозорі тендерні завдання, що долатимуть вузькість кола «придворних» аналітичних центрів та експертів і розширять інтелектуальний ринок та спектр альтернативних пропозицій). Зримою проблемою для влади є розширення кола учасників публічного обговорення політики, формування сприятливої ситуації аналітичного багатоголосся та переорієнтація від *політ-технологів* (необхідних у період боротьби за владу) та *інтерпретаторів до аналітиків-конструктивістів*. Такий науково-дослідницький жанр, як аналіз політики (*policy analysis*), в якому «політику» розуміють не як маневри владних еліт, а насамперед як громадську політику щодо розв'язання конкретних соціальних та економічних проблем, є ще досі нерозвинутим у вітчизняному суспільствознавстві. Аналітичні підпори нової владної команди виглядають сумнівно та непереконливо щодо сучасних вимог і як такі, що іноді сформовані за принципом лояльності (принцип трьох «П» — професіоналізму, порядності та патріотизму все ще чекає на реалізацію у державній політиці).

- Формування нової адресної політики соціальних експертів (звітування не лише перед владою та фінансовими донорами, а й перед суспільством), популяризація результатів роботи аналітичних центрів як їхня відповідальність перед суспільством, розвиток медіативних практик інтерпретації їхніх аналітичних здобутків для широкого загалу (з доланням крайнощів «високої аналітики» та лозунгового популізму). Роль соціальних експертів та суспільствознавців також полягає у збереженні соціальної пам'яті через пресинг стосовно влади з вимогою чітких та артикульованих відповідей з її боку на старі, нерозв'язані питання та через формулювання нових, актуальних запитів, що заторкують суспільні інтереси.

Чесний, відкритий та аргументований діалог нової влади із суспільством, у якому важлива роль посередників належить соціальним експертам, про труднощі та проблеми нинішнього періоду, послідовність і обов'язковість виконання декларованих обіцянок, чесність у дрібницях (припинення практики кумівства, неухильне дотримання закону в таких речах, як державно-парламентське сумісництво, реальне розведення бізнесу та політики тощо) — це і є по-людськи зрозуміла та найдоступніша форма виправдання масових очікувань і зміцнення містків довіри між владою, соціальним знанням і суспільством. У цьому сенсі публічність нової української влади і є реальною демократичною можливістю.

Олена Злобіна: «Дорожня карта» як інструмент діалогу із владою?

Взаємодію науки і влади можна розглядати принаймні у двох площинах. З одного боку, предметом обговорення може бути залучення гуманітаріїв до розв'язання проблем, що становлять інтерес з погляду інститутів влади. Чи можуть, мають, здатні щось запропонувати науковці в контексті пошуку розв'язків проблем сучасного українського соціуму? З іншого боку, не менш актуальним є інше питання. Як зробити так, щоб інститути влади більшою мірою «відкрилися» гуманітарним наукам, цікавилися їхніми висновками, зважали на пропоновані рекомендації? У проблемі «дорожньої карти» поєднані обидва ці аспекти.

Почнімо з другого запитання. Попри декларовану повагу до науки, періодичні зустрічі з науковцями, залучення їх до різноманітних дорадчих органів, сьогодні можна констатувати відсутність активного попиту з боку влади на професійну науково-експертну підтримку процесу ухвалення рішень. Маємо парадоксальну ситуацію, коли існує розуміння того, що наукова підтримка управлінської діяльності у принципі важлива, проте відсутня мотивація з боку політиків і чиновників до ангажування науковців до розроблення державних рішень. Влада не бачає необхідності посилення власного інтелектуального потенціалу, усі політичні сили заявляють, що мають необхідні кадри, спроможні забезпечити ефективне управління країною. Науку розглядають радше як допоміжну ланку, яка має обслуговувати владу з конкретних рішень. Управлінські структури активно продукують навколо себе відомчі наукові установи, які безпосередньо обслуговують їхні нагальні запити. Наприклад, лише в системі Міністерства праці та соціальної політики України функціуює п'ять науково-дослідницьких установ: Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення, Науково-дослідний інститут соціально-трудова відносин, Український науково-дослідний інститут протезування та відновлення працездатності, Центр продуктивності та Центр перспективних соціальних досліджень. При цьому науковий потенціал цих установ вельми неоднозначний. Так, у Науково-дослідному інституті праці і зайнятості серед 40 дослідників лише 4 кандидати наук, у Центрі продуктивності — 3 кандидати наук¹. Дійсно потужним виглядає лише Центр перспективних соціальних досліджень, який є державною науково-дослідницькою установою, утвореною спільно Міністерством праці та соціальної політики

---

¹ Дані про кадровий склад наведено на сайтах зазначених установ.

України і Національною академією наук України. Однак, оскільки Центр перебуває у віданні Міністерства праці та соціальної політики України, сфера його досліджень обмежена насамперед практичними завданнями відомчої структури, а отже, пропоновані рекомендації не стосуються стратегічних рішень у царині соціальної політики.

На відміну від відомчої, академічна експертиза тяжіє до масштабного розгляду суспільних проблем, орієнтуючись не стільки на прикладні, скільки на макросоціальні параметри. Вона необхідна насамперед у разі довгострокового планування державної політики, коли потреба в експертних думках і прогнозах об'єктивно важлива. Проте рішення зі стратегічних питань залишаються прерогативою ідеологів-політиків, а не експертів. Тож створена «дорожня карта» може стати для владних структур як дієвим інструментом, так і абсолютно зайвим елементом у процесі ухвалення реальних управлінських рішень. Це пояснюється дією низки чинників. Наприклад, тим, що управлінські рішення ухвалюють конкретні люди, орієнтовані не лише на стратегічну перспективу, яка відсилає до загальносуспільної необхідності, а й на перспективу тактичну, що її визначають конкретні групі (а інколи й приватні) інтереси. Найбільше, чого можна очікувати у процесі ухвалення адміністративних рішень, це «прийняття до уваги» наукових рекомендацій як одного зі складників загального інформаційного забезпечення, вибір же має зазвичай суб'єктивний характер і легітимується самим фактом обрання (призначення) на певну посаду. Це не означає, що представники влади не зважатимуть на наукові рекомендації загалом, але така перспектива пов'язана радше з персональними уподобаннями того чи того можновладця. Об'єктивно ситуація ускладнюється тим, що наукові пропозиції та прогнози потрапляють на рівні владних структур у контекст ідеологічних зіткнень і набувають ідеологічного забарвлення, що сприяє блокуванню навіть доволі однозначних і нагальних рішень.

Очевидно, що сама по собі спроба пропонувати владним структурам щорічну національну доповідь академії наук є одним зі способів вивести наукові рекомендації з цього ідеологічного контексту, оскільки інституціалізує незалежну наукову експертизу, яка має комплексний характер. Це має сприяти транспарентності процесу ухвалення рішень, підвищенню ролі громадської думки в оцінюванні державних проектів, інтенсифікації публічного дискурсу, піднесенню статусу цивільної експертизи. Проте слід брати до уваги можливу реакцію владних структур на пропоновані «дорожовкази». Хоч як це парадоксально, найкращу перспективу на подальше застосування має те, що може слугувати підтримці ідеологічних позицій владних структур. Пропонований комплекс знань про стан суспільства і, відповідно, рекомендації щодо дій за цих умов мають шанс на втілення лише тоді, коли влаштовують владу. Протистояти такому використанню

наданих матеріалів практично неможливо, але сам факт того, що надані рекомендації ґрунтовані на реальних даних, викладених реальними експертами, дає можливість принаймні коментувати їх, пояснювати і захищати від перекручень. У цьому сенсі «дорожня карта» може виступити певним бар'єром на шляху застосування нібито «наукових» аргументів, продукованих ідеологічно заангажованими експертами.

Володимир Паніотто: Чи потрібні чингіз-ханам вчені ради та поради?

Я б хотів продовжити міркування Олени Злобіної щодо тих самих двох аспектів — з одного боку, чи можемо ми дати владі результати, які були б корисні для розв'язання проблем українського соціуму і, з іншого боку, чи потрібні владі ці результати.

Я говоритиму про те, що знаю краще — про соціологію. За радянських часів ми часто нарікали на те, що влада не використовує наші рекомендації. Відомий російський соціолог Борис Грушин говорив про можливість владців, що «им нужна социология, как Чингиз-Хану Учёный совет». Коли в 1990-х новій владі все ж таки щось знадобилося, то виявилось, що ми можемо менше, ніж гадали. По-перше, сама соціологія як наука не має адекватних математичних (комп'ютерних) моделей соціальних систем, які б уможлилювали надійні прогнози і «програвання» різних варіантів рішень. По-друге, — і це специфіка вже не науки в цілому, а нашої країни — відсутність досвіду досліджень для розроблення рекомендацій, а ті дослідження, які ми здійснюємо, — це дослідження «розірваного циклу». Ми досліджуємо зв'язок тих чи інших чинників, і результат є науковим фактом. На підставі цих даних ми даємо рекомендації, але самі рекомендації не зазнають перевірки, це вже не науковий факт, а радше гіпотези. Щоб їх перевірити, потрібні нові дослідження, пілотні проекти, впровадження на якійсь групі осіб (експериментальній групі) і порівняння з контрольною групою. Іноді потрібен цикл таких досліджень для наукового обґрунтування рекомендацій, ми ж базуємося лише на першому дослідженні цього циклу. Наявні у світі методи оцінювання різного роду проектів, обтяжених соціальними змінами, — соціальне оцінювання, оцінювання програм тощо — вимагають проведення циклу досліджень і дуже мало використовуються у практиці соціологічних досліджень.

Хоча наші можливості й обмежені, але все-таки головна проблема не в цьому. Рівень кваліфікації істотної частини соціологів, рівень підготовки соціологів у провідних ВНЗ, рівень включеності соціології в міжнародну кооперацію достатній для швидкого опанування та використання наяв-

них технологій оцінювання проектів і розроблення рекомендацій. Засадова проблема, на мою думку, все ж таки криється у владі, яка використовує дуже мало з того, що ми можемо.

Із чим це пов'язане? Передусім, з якістю влади. Таке враження, що ефективне функціонування не входить до числа її основних пріоритетів. Головне завдання, яке ставлять політики, — це прийти до влади й потім її утримати. Переважну більшість соціологічних досліджень вони замовляють саме з цією метою, тут «патронів не жаліють» (ми проводимо не менш як сто досліджень на рік, тому вже накопичено певну статистику). Що стосується досліджень для більш ефективного виконання владних функцій, — наприклад, для боротьби з бідністю, з корупцією, для підвищення якості освіти тощо, — то, згідно з нашим досвідом, міністерства замовляють такі дослідження лише тоді, коли міжнародні організації виділяють гранти або позики під певні програми і вимагають виконання цих досліджень. А позаяк це чиниться не з внутрішніх потреб, а є нав'язаним іззовні, то потім ніхто і не поспішає впроваджувати рекомендації таких досліджень. Так, свого часу за програмою ТАСІС ми проводили дослідження для Міністерства праці та соціальної політики з метою розроблення цільової соціальної допомоги. Були отримані досить обнадійливі результати, які могли би різко збільшити цільовий характер і, отже, розмір допомоги (річ у тому, що, як виявилось, допомогу розподіляли дуже нераціонально; її отримували 57 % бідних і 49 % небідних). Минуло десять років — і нічого не змінилося, тоді як у Грузії, наскільки я знаю, такі дослідження провели набагато пізніше, а систему цільової допомоги запровадили ще кілька років тому.

Понад те, іноді влада чи ті, хто стоїть за політиками, що представляють владу, можуть бути не просто пасивними або не зацікавленими в результатах досліджень, а власне мають інтереси, які не збігаються з інтересами держави або протилежні проклятованим інтересам влади.

Наприкінці 1990-х років ми брали участь у проведенні досліджень для фінансованого Світовим банком проекту реструктуризації вугільної промисловості України. Цей масштабний і стратегічний для економіки України проект якраз здійснювався цілком відповідно до вимог методології досліджень. Було виокремлено три пілотні шахти, які мали закрити, був запланований цикл досліджень, включно з опитуванням шахтарів, вивченням стратегій виживання, можливостей малого бізнесу із працевлаштування звільнених і т. д., і т. ін. Окрім усього іншого було проведено також опитування експертів різного рівня. Один з експертів після того, як інтерв'ю закінчилося і був виключений мікрофон, сказав по секрету, що він упевнений, що проект не буде реалізований.

«Річ у тім, — пояснив він, — що завдяки колосальним дотаціям вугільній промисловості з боку держави зберігаються низькі ціни на вугілля і,

отже, низькі ціни на виплавку сталі, що вигідно серйозним людям, які експортують сталь та вироби з неї. Закриття нерентабельних шахт і модернізація рентабельних призведе до підвищення цін на вугілля. Тому ці серйозні люди купують профспілки і пресу, зорганізують кампанії проти закриття шахт, шахтарі страйкують, ідуть походом на Київ, стукають касками перед Кабінетом Міністрів. Дотація триває, держава, таким чином, допомагає серйозним людям заробляти свої мільйони».

Я не знаю, чи правду він говорив чи утрирував ситуацію, але справді, деякий час по тому програму реструктуризації було зірвано і співпрацю зі Світовим банком припинено. В усякому разі, такого типу історії не виглядають неймовірними, політики постійно звинувачують один одного у створенні подібного роду газових чи нафтових схем; тому припущення, що інтереси влади далеко не завжди збігаються з інтересами України, не виглядає абсурдним. І питання — «нужны ли нынешним чингиз-ханам ученые советы?» — залишається актуальним.

Можливо, наступне питання, яке потребує обговорення — що нам робити в цій ситуації, як підвищити політичну культуру населення і поліпшити якість влади?

Ірина Бекешкіна: Успіх реформ без наукового забезпечення?

Взаємодія науки і влади не є простим процесом, адже кожна із цих сфер діяльності має власну мету. Завдання влади — здійснення управління суспільством, а завдання науки — це дослідження закономірностей тієї царини, що належить до її предмета. Скажімо, предмет фізики — це вивчення закономірностей фізичного світу, а не створення бомби. Але створити бомбу неможливо, якщо не знати закономірностей фізичного світу. Зрештою, і створювали бомбу власне фізики.

Так само і з суспільними науками. Їхня мета — не обслуговування влади, а здобуття об'єктивного знання про суспільство. Але робити успішні соціальні перетворення можна, лише спираючись на ці знання.

Соціології як науці, чийм предметом є вивчення суспільних закономірностей, структур і зв'язків, має належати центральне місце у здійсненні суспільних перетворень. Водночас те розуміння соціології, яке існує в українському суспільстві, насамперед серед політиків, робить здійснення цієї місії проблематичним.

Не можна сказати, що політики взагалі байдужі до соціології й не розуміють її можливостей. Під час виборчих кампаній відбувається справжній сплеск соціологічних досліджень, бо політики розуміють, що без знан-

ня реалій громадської думки неможливо раціонально будувати виборчу кампанію, неможливо досягти перемоги. Отже, звернення до соціології мотивовано суто необхідністю досягнення мети — успіху на виборах.

Але після виборів, у період між виборами про соціологію майже забувають, за винятком хіба що інтересу до поточних рейтингів — електоральної підтримки, довіри чи оцінки діяльності певних політиків. Понад те, чимало політиків навіть певні, що соціологія — це наука про рейтинги, і будуть щиро здивовані, дізнавшись, що соціологія займається багатьма проблемами, і «рейтинги» — це мізерна частина її проблем. Та й засоби масової інформації, для яких під час виборчої кампанії результати соціологічних опитувань перебувають у центрі уваги, швидко втрачають інтерес до соціології, шойно закінчується виборча кампанія. Іноді у міжвиборний період до неї звертається опозиція, переважно замовляючи окремі запитання в опитуваннях і заздалегідь завбачуючи, якими будуть результати, аби використовувати їх у боротьбі із владою, демонструючи суспільству, що влада не має підтримки з боку громадян. Отже, соціологію політики сприймають як знаряддя політичної боротьби.

А соціологічні дослідження на інші теми політиків — і від влади, і від опозиції — цікавлять мало, бо, вочевидь, у них просто немає потреби в тому, що не стосується виборів та владних відносин, відсутня мета, досягненню якої може посприяти соціологія. Коли ж ідеться про боротьбу за владу, можливості соціології повною мірою використовують для досягнення цієї мети.

Щоправда, часом органи влади звертаються до академічних інститутів із завданням дати свої рекомендації щодо якихось питань (скажімо, в тижневий термін). Звісно, такі вказівки виконують, рекомендації дають, але це лише думки науковців, не ґрунтовані на спеціальних дослідженнях.

Дивно, але ті нечисленні дослідження, що стосуються соціальних проблем в Україні, зазвичай замовляють різноманітні міжнародні фонди. Таке враження, що міжнародній спільноті українські реформи цікавіші, ніж українській владі.

Серед прикладів таких досліджень, спрямованих на здійснення реформ в Україні, можна навести нещодавні із приводу впровадження зовнішнього незалежного оцінювання, результати яких були (частково) враховані Міністерством освіти і науки. Кілька масштабних досліджень, спрямованих на вивчення стану корупції в Україні, фінансувалися міжнародними проектами, спеціально присвяченими боротьбі з корупцією в Україні (мабуть, наша корупція «дістає» вже й міжнародну спільноту).

Як певну модель, зразок наукового обґрунтування реформи можна розглянути розробку, ініційовану і профінансовану Проектом протидії корупції в Україні Ради Європи. Йшлося про вироблення заходів, які б дали ефект зменшення корупції у конкретній сфері надання адміністративних

послуг. Це дослідження виконував Центр політико-правових реформ за участю Фонду «Демократичні ініціативи». Центр політико-правових реформ дослідив корупційні ризики у сфері надання адміністративних послуг та контрольно-наглядовій діяльності й на цій підставі розробив систему рекомендацій зі зменшення рівня корупції посадовців, що надають адміністративні послуги. Оцінюванню ефективності цих заходів було присвячене соціологічне дослідження, яке включало цілий комплекс соціологічних методів — загальнонаціональне опитування, яке виявило ті ділянки отримання адміністративних послуг, які найбільше «заражені» корупцією, та з'ясувало думки населення про ефективність запропонованих заходів зменшення корупції. З метою з'ясування найбільших корупційних ризиків при отриманні адміністративних послуг було проведено опитування підприємців (у 8 містах) як соціальної групи, що найбільше потерпає від корупції, а також обговорення цих питань на фокус-групах підприємців. Насамкінець, запропоновані рекомендації стали предметом обговорення з експертами у 10 поглиблених інтерв'ю. Експертами виступали посадовці, які мають стосунок до ухвалення рішень у відповідній сфері регуляції підприємницької діяльності (зокрема, серед експертів були О. Кужель, К. Ляпіна, керівники податкової, пожежної, санітарної інспекцій тощо). На основі досліджень були скориговані початкові рекомендації. Ці результати були презентовані для обговорення у Міністерстві юстиції за участю представників Державного комітету із підприємницької діяльності, народних депутатів — членів комітету Верховної Ради з питань підприємницької діяльності та інших зацікавлених посадовців. Отже, було здійснено ґрунтовне дослідження, сформульовано цілком конкретні рекомендації, до яких висловили схвальне ставлення експерти з питань регуляції підприємницької діяльності. Рада Європи на цей проект витратила чималі кошти. Але яка результативність цього справді комплексного і обґрунтованого наукового дослідження? Важко сказати, бо досі жодних рішень не ухвалено. Поки що єдиний реальний результат — брошура, що вийшла друком.

І це не поодинокий випадок, коли дослідження, проведені коштом міжнародних організацій, залишають байдужими можновладців, відповідальних за управлінські рішення.

Чи можна сподіватися, що за нової влади з'явиться попит на наукове обґрунтування тих реформ, які є намір (принаймні про це було гучно заявлено) проводити? Важко сказати. Увесь попередній досвід діяльності нинішньої команди, що наразі знову прийшла до влади, не дає підстав для оптимізму.

Втім, якщо влада справді збирається проводити назрілі (і вже перезрілі) реформи, успішними вони можуть бути лише за умови належного наукового обґрунтування. Судячи зі складу тих комісій та комітетів, які утворені для розроблення напрямів реформ, влада повторює вже звичну помилку техно-

кратичного підходу, коли зміни у суспільстві реалізуються, як у безлюдному просторі, без урахування думки цього самого суспільства, його можливих реакцій та ставлень до пропонованих реформ. Чи можна здійснювати реформу медичної галузі без урахування думок лікарів і пацієнтів? Чи можна реформувати освіту не зважаючи на думки викладачів, студентів, абітурієнтів, учителів (а не лише ректорів та директорів)? Питання, як то кажуть, риторичні.

«Обіцяють», що реформи будуть «непопулярними». Вочевидь, так і буде, якщо влада здійснюватиме ці реформи без діалогу із суспільством, без огляду на його думки та інтереси, без того, щоб довести суспільству необхідність та неминучість цих реформ, їхні очікувані позитивні наслідки. Зрозуміло, що це важко робити в суспільстві, що його вже впродовж кількох років політики розбещують популістськими (і нездійсненими) обіцянками. Але без належного сприйняття їх з боку суспільства будь-які реформи, навіть справді необхідні, приречені на провал.

А наукове вивчення стану суспільства, його готовності до реформ, прогнозування соціальних наслідків реформ та ймовірних реакцій на них різних соціальних груп може дати лише соціологічна наука.

Якщо влада справді має намір серйозно реформувати суспільство, вона повинна задіяти механізми взаємодії із соціологічною наукою. На мою думку, найефективнішим механізмом може бути створення на конкурсних засадах (з відповідним фінансуванням) тимчасових наукових колективів для виконання чітко сформульованих завдань соціального обґрунтування впровадження реформ. Доцільно, щоб такі колективи включали фахівців різних спеціальностей і перебували у постійному контакті та взаємодії з відповідними владними інституціями (міністерствами та відомствами), провідними у реалізації тієї чи іншої реформи, а також із громадськими організаціями, які діють у цій сфері діяльності. Скажімо, якщо йдеться про освітню реформу — з Міністерством освіти і науки, стосовно реформування медичної галузі — з Міністерством охорони здоров'я, щодо реформи оподаткування — з Міністерством економіки та Державною податковою адміністрацією.

Залучення науки до реалізації реформ стало би реальним індикатором того, наскільки серйозними є наміри проводити реформи і чи будуть ці реформи реалізовувати на засадах принципів демократії.

Сергій Макеєв: Про подив, сором і «правильні» питання

Стосовно нещодавніх ініціатив керівництва секції суспільних і гуманітарних наук нашої академії — я маю на увазі підготовку і видання доповіді про соціально-економічне становище країни, а також

наміри щодо розроблення «Дорожньої карти» із пріоритетами соціально-економічного розвитку України для нової влади — я одночасно відчуваю здивування і сором. Мій подив має два джерела.

По-перше, ніяк не втямлю, навіщо знадобилася наша доповідь, наш видкуруч зверстана й опублікована 837-сторінковим фоліантом. Вона далеко не перша у шерезі подібних документів: щорічне послання Президента, яке готує Інститут стратегічних досліджень за участю спеціалістів НАН України; підготовлена 2009 року експертами громадських організацій доповідь на схожу тематику; звіти всіх інститутів секції про результати досліджень за рік, що минув, спрямовувані у Президію НАНУ, а також ініціативно створювані аналітичні матеріали (як у разі регулярного моніторингу Інституту соціології «Українське суспільство», що рік у рік друкують і розсилають до владних структур); далі: доповідні записки кількох інститутів, підлеглих Секретаріатові Президента і РНБО, — не байдики ж там б'ють доктори та кандидати наук; зрештою, розробки управлінь Секретаріату і груп радників вищих посадових осіб держави. І для інформування громадськості та сама доповідь явно не призначена: її наклад, підозрюю, ще менший за президентське послання. Інша річ, якщо Академія — перша з цим дарунком у приймальні нової влади. Та й тоді годі уявити собі чиновника, котрий без побоювань узяв би цей том у руки, а тим паче подужав би принаймні сотню сторінок. Утім, навіть якщо і є в доповіді щось нове та оригінальне порівняно з переліченими вище реляціями про наукові звершення, то хто ж їх там зможе розшукати?

По-друге, ідея «дорожньої карти» із пріоритетами розвитку країни постає, мабуть, із спантеличувального засновку, буцімто суспільствознавці знають про проблеми суспільства і способи їх розв'язання більше, ніж політики. Якби так і було, то саме вони, суспільствознавці, й мусили б управляти: щось давно знайоме, надихальне, але нездійсненне розчують і впізнають у такому редукованому силіогізмі гуманітарії. Не переконує й інше трактування, згідно з яким політик не знає, що і як чинити, але просвічений і прозрілий, візьметься до справи енергійно та успішно, нещадний до себе у піклуванні про спільне благо. На жаль, влада не піддається просвіченню, статус об'єкта навчання для посідача її неприйнятний.

Усім, сподіваюся, зрозуміло, що тут чимало куди прозаїчнішого, і навіть від смутних припущень стосовно рушійних сил актів і жестів у вигляді доповідей і карт стає соромно. Але ще більшою мірою — від того, що «правильні» питання як не порушено на початку доповіді НАН України, так і не сформульовано й наприкінці її у вигляді резюме аналітичного розгляду. Проте без таких питань і без відповідей на них ієрархію пріоритетів не збудувати. Як приклад і гранично спрощено: «Чи спроможна влада що-небудь зробити з тим, що держава бідна, а населення живе заможніше за неї?»

Коротко про загальновідоме. Держава, посилаючись на брак коштів, приписує деградаційний режим відтворення основним інститутам суспільства: армії, науці, освіті; пенсії переважної більшості чоловіків і жінок, що залишили ринки праці, принизливі. З іншого боку, ціни на продукти харчування, одяг, засоби особистої гігієни в Києві чи в обласних центрах України і, скажімо, у Берліні, приблизно однакові в абсолютних величинах (у євро), а заробітна плата і пенсії менші у десятки разів. Утім, люди у нас одягнені й загалом виглядають не гірше тих, що в Берліні. Або: кількість дорогих автомобілів на 1 кв. км. у Києві й тих самих обласних центрах більша, ніж у Берліні, або у Варшаві, або у Празі, натомість кількість велосипедів на тій самій площі помітно менша.

Інакше кажучи, частина фінансових потоків, минаючи бюджет, потрапляє до громадян. Чудово, хай хоч би так. Проте ситуація таки патологічна, позаяк інвестиції в майбутнє (наука, освіта) міцно заблоковані. Цей горизонт скасовано, вектор еволюції розвернено, і байдуже, чи то силою обставин, чи то через безсилля тих, кому делеговано владу. Питання в тім, чи знайдеться політичний андронний (або ж не андронний) колайдер, спроможний забезпечити ту енергію дії, яка виявиться достатньою для нормалізації ситуації? Найімовірніше, ні. А отже, з'являтимуться Укази і програми із боротьби з бідністю, що не мають перспектив вийти за межі своїх паперових версій, адже у «правильному» визначенні проблемних ситуацій та переліку ресурсів, потрібних для їх розв'язання, ніхто не зацікавлений.

Іншими словами, є очевидні пріоритети, реалізація яких неможлива з різних причин — либонь політикам це достеменно відомо. Тоді як першозначуще слід висувати речі практичні, сьогомиттеві, які до соціальних наук стосунку не мають: відремонтувати у країні дороги, повернути у міста великогабаритний громадський транспорт із сучасним рухомим складом, побудувати хоча б одну швидкісну залізничну магістраль, очистити столицю європейської держави (попервах) та обласні центри від горезвісних малих архітектурних форм. А інакше як переконатися в дієспроможності влади і встановити, що саме їй до снаги, та й до душі?

Віктор Малахов: Про тиск буттєвості, що єднає владу і час

Розгляд теми нашого обговорення хотів би розпочати на метафізичний штиб — з констатації, що *немає владнішої влади, ніж влада Часу*. Надмірна любов філософів до «властей предержажих» часто густо розпочинається саме з обоження Часу, з проскінезису перед його «веліннями». Так от, як на мене, потрібно усвідомлювати, що є речі, важ-

лівіші за Час і, відповідно, важливіші, ніж будь-яка влада. Сьогодні мова не про них, але пам'ятати про них важливо, щоб не втратити здатність до опору, щоб не поступатися тим, чим поступитися не можна.

Те, що єднає владу і час, — це, передусім, тиск буттєвості, онтологічний примус, який, узятий сам по собі, тією чи іншою мірою позбавляє людину свободи, багатовимірності існування, любові. Ми звикли картати за брак свободи тоталітарні режими недавнього минулого. Проте доводиться визнати, що в ролі супротивників реальної людської свободи і взагалі здатності людини жити по-людськи можуть постати і — зробімо зусилля опору «велінням Часу!» — власне демократичні й ринкові механізми функціонування суспільства. Можуть — за умови їхнього однобічного, викривленого розвитку, як от той, що спостерігаємо в нашій країні сьогодні.

Парадокс? Але ж дарами свободи не в змозі володіти людина принижена або й така, яка з вільної волі сама принижує себе, свідомо занижує свою «моральну планку». Тим часом нинішня демократія «по-новоукраїнськи» переважно й будується на такому свідомому занижуванні морального рівня кожного причетного до її змагань. Причому теорія в цьому плані впевнено торує шлях нашій непрезентабельній практиці.

Якщо вельми наївний грек Аристотель вважав, ніби політичне (поліс-не) спілкування за своєю природою прагне до блага, причому до «найвищого з усіх благ» (Pol. 1252a 5), то нині наші шановні колеги раз у раз запевняють у тому, що, мовляв, сучасна людська спільність, сучасне «Ми», щоби запобігти відродженню тоталітаризму, має базуватися не на ідеї вищого блага, не на спільних цінностях, а на компромісі між наявними інтересами. Тож аби стати добропорядним громадянином демократичного суспільства, я маю свідомо поступатися вищим заради нижчого, цінностями заради інтересів — притому, що ціннісна зорієнтованість засадничо передбачає певний рівень духовної організації особистості, а інтерес як такий вимагає впертої зосередженості на «своєму», впертого виборювання цього «свого» перед «іншими». Щоби стати повноцінним і корисним членом демократичної спільноти, я маю, отже, якнайвиразніше репрезентувати й послідовно відстоювати (звісно, в рамках законності й формальної взаємності) свій власний інтерес — славнозвісне *inter-esse* — інтерес індивідуальний або груповий. Але ж, повторюю, хіба може людина, «зациклена» на власному інтересі, позбавлена вищих спонук самовідданості й любові, відати, що таке справжня свобода?

Звичайно, демократія у будь-якому разі — річ вкрай потрібна. Тим часом цінності хтось може обрати для себе людожерські, та й самий етос служіння цим цінностям влада завжди має спокусу скерувати у вигідний для себе бік. Тож наведені аргументи на захист морального редукціонізму, що їх доволі часто можна сьогодні почути, мають своє поважне підґрунтя. Проте не все з

того, що є необхідним, є разом з тим і достатнім. За всієї своєї необхідності, демократія як така до сьогодні залишається тим, чим вона, власне, завжди й була, тобто владою *демосу* — з усією притаманною останньому простою і брутальністю. Добре, коли вона є, — добре в тому разі, коли щойно зазначену її природну обмеженість врівноважує дещо дуже певне: вільне безстороннє спілкування різних людей, об'єднаних спільними цінностями. Як я намагався показати ще у своїй монографії 1984 року (Культура и человеческая целостность. — К., 1984), саме така комунікативно-ціннісна матриця становить основу того, що можна іменувати *культурою*; відтак, є, на мій погляд, підстави обстоювати тезу про *конкретний взаємозв'язок демократії і культури* як про абсолютно необхідну передумову плідного розвитку демократичних процесів — зокрема в сучасній Україні.

Відомий російський філософ-правознавець П. Новгородцев (який народився, до речі, у м. Бахмуті на Донеччині) свого часу дуже чітко говорив про те, що демократія сама по собі «є не шлях, а тільки роздоріжжя»; щоб демократичні механізми діяли справді на благо людській спільноті, потрібна «певна висота моральної свідомості народу» (див.: Новгородцев П.И. Демократия на распутьи // Новгородцев П.И. Об общественном идеале. — М., 1991. — С. 552, 548), потрібна *культура*. В Європі про цю необхідну кореляцію демократії і культури нечасто згадують, проте фактично вона там існує, дається взнаки. В Україні ж маємо те, що маємо: позбавлені стримувальних важелів культурності, демократичні змагання *вироджуються* в неконструктивне протистояння амбіцій, що веде у глухий кут. У союзі з усюдипроникним духом ринковості така однобічна демократизація стає потужним чинником «виховання навиворіт», жорсткої примітивізації свідомості.

Утім, чи варто опікуватися моральною амбівалентністю демократії або ринкової економіки сьогодні, коли те і те у нас хіба що в проекті? Але ж, як відомо, значущі соціальні проекти нерідко саме на стадії запровадження найвиразніше засвідчують свої людські якості. Тож і про систему розумних заходів, здатних «окультурити» машину демократії, яка, дарма що з тяжким скреготінням, починає, здається, працювати й на наших теренах, варто дбати вже сьогодні. *Демократія з людським обличчям* — непогане гасло для нашої нинішньої доби, чи не так?

За давньою традицією, законодавчі органи у нас узвичаєно іменувати *радами*. Відомо, що нині ці «ради», починаючи з Верховної, переважно являють собою майданчики для партійних розборок і заробляння «піару». За нинішніх умов важко уявити відродження стократ спаплюженого позитивного значення цього місткого слова — *рада*: спілкування небайдужих розумних людей, здатних неупереджено обговорювати проблематику спільного блага. Але поза налаштованістю на таке власне культурне спілкування, поза конкретними заходами, спрямованими на його підтримку

(зокрема, інституційну) і розгортання у нашому публічному просторі — «демократичне» майбутнє України щасливим не буде.

Своїм же товаришам філософам наостанок скажу: годі вже нам, товаристо, так любити владу — то є любов облудна. Любити треба колег-соціологів. І частіше обмінюватися з ними думками, досвідом.

Віктор Бурлачук: «Порожнє» місце влади

Під час обговорення хотілося б з'ясувати передумови, які лежать у підґрунті наявної ситуації. Академія наук розробила доповідь про пріоритети державної політики, призначену найвищим органам державної влади нашої країни. Здавалося б, у цьому немає нічого незвичайного: провідні вчені пропонують своє бачення головних заходів, спрямованих на подолання політичної, економічної, екологічної кризи.

Проблема постає тоді, коли ми намагаємося концептуально визначити адресата послання. За припущенням, послання адресоване тому соціальному інституту, який спроможний ухвалювати політичні рішення і втілювати ці рішення в життя. Таким соціальним інститутом, за визначенням, виступає держава у єдності своїх законодавчих і виконавчих органів. Під формальним кутом зору тут усе гаразд: в Україні існують і президент, і парламент, і Кабінет Міністрів, і ніби нам ніщо не заважає вказати на місце перебування влади. Проте щось нас відваджує від ототожнення органів державної влади з реальною політичною владою в країні. Позаяк у країні в рухому систему владних відносин уплетені аж ніяк не суто державні органи, а й великі приватні вітчизняні та закордонні компанії, засоби масової інформації, громадська думка. Проте, якщо ми заглянемо в Конституцію України, що визначає джерела влади у країні, то жодних приватних компаній і фінансових груп як суб'єктів влади там ми не знайдемо. У п'ятій статті Конституції сказано: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування».

Наша конституція спирається на поняття суверенітету, яке відображає появу перших національних держав і передбачає наявність держави, що здійснює контроль над суспільством за допомогою поліції, тюремного апарату, системи освіти та соціального забезпечення.

У сучасному суспільстві відносини влади залежать не від застарілих юридичних норм, а від тих процесів, які відбуваються у виробництві та засобах комунікації. Капіталізм і ринок брали участь в утворенні новоевропейського суверенітету, і їхні подальші трансформація й модифікація суттєво відбилися на сучасних формах організації влади.

Національна держава перестала безпосередньо контролювати процеси переміщення робочої сили, формування нових ринків, управління інвестиціями, напрямками фінансових і кредитно-грошових потоків. На середину 1980-х років навіть сама ідея про те, що держава повинна обов'язково контролювати грошовий обіг, — те, що як мінімум упродовж чотирьох сторіч становило один із стовпів суверенітету, — зазнала нищівної критики.

Тенденція до істотного втручання держави в економіку, яка була особливо властива соціалістичним і фашистським державам, практично припинилася. Натомість наголос було зроблено на приватному підприємництві і конкуренції.

Криза суверенітету піддає сумніву і найголовніше, що визначає власне суть держави: *ідею громадянства*. Розвиток глобальних фінансових та економічних зв'язків призводить до деформації самої ідеї громадянства, пов'язаної з державою. Якщо громадянство у звичайному сенсі означає не просто форму юридичної ідентифікації громадян, а спроможність впливати на діяльність політичних сил, вимагати підзвітності уряду перед громадянами держави, то тепер спроможність впливати на діяльність держави вилучається з практики окремих індивідів і переходить до колективних соціальних суб'єктів. Ідеться не про політичні партії, а про великі корпорації й монополії та їхню здатність впливати на дії уряду. Така їхня здатність впливати на політичну діяльність держав у деяких дослідників дістала назву «економічне громадянство».

Глобальний фінансовий ринок в останнє десятиліття привласнив собі більше повноважень, історично пов'язаних із державами й націями, аніж будь-який інший інститут. Фінансові ринки можуть забалотувати економічну політику національних урядів, можуть змусити їх ухвалювати ті чи ті заходи.

Глобальний ринок являє собою інвесторів, які голосують, переміщуючись із країни в країну. Влада цих ринків вельми відрізняється від влади політичного електорату, вони сформувалися як свого роду глобальний, трансграничний економічний електорат, де право голосу залежить від спроможності зафіксувати капітал.

Отже, ситуація економічної кризи змушує всіх нас шукати порятунку в діяльності соціального інституту, який останнім часом зазнавав серйозних трансформацій і водночас наражався на запеклу критику.

Переважає більшість економістів і соціологів згодні з тим, що головне джерело кризи полягає у зниженні міри соціалізації економіки, міри її регулювання. Лібералістські ідеї про саморегульований ринок, що їх останніми десятиліттями активно пропагувала фридманівська економічна школа, як з'ясувалося, не виправдовують себе.

І тут постає засадове питання: хто і як повинен виступити головною дійовою особою, яка врятує світову цивілізацію загалом і Україну зокрема

від економічного хаосу. Щодо розв'язання цього питання всі дослідники виявляють однаковість. Єдиною соціальною силою, спроможною хоч якимось чином впливати на економічну кризу, є не соціальний клас, не політичний рух, не громадянське суспільство, а національна держава. Та сама держава, вже неабияк зношена, почасти позбавлена свого суверенітету, але змушена і далі управляти соціальними процесами. Гармонія однаковості у розв'язанні цього питання порушується хіба що тоді, як визначають міру втручання держави в економіку.

Водночас із висуненням держави на роль рятівника суспільства почали з'являтися теорії, сповнені духом нового етатизму, особливо в колах російських учених. У їхніх працях держава починає набувати статусу божественного деміурга. Державу порівнюють із «мозком і руками суспільства», «покликаними робити все необхідне, із чим саме суспільство впоратися не в змозі»; «якість державного управління забезпечує швидке придушення корупції в суспільстві», «воно перетворює вбогу територію на привабливу фінансову гавань»; «немає завдань, що з ними не спроможна справитися держава за достатньо ефективного управління». Таке враження, що ці думки стосуються не російської чи української держави, які є цілковито бюрократизованими, прислужують приватним інтересам, уражені корупцією і не в змозі управляти навіть собою, бо мусять підтримувати нестійку рівновагу між лобіюванням усіляких гатунків; а натомість ніби йдеться про таку собі ідеальну державу Платона або Аристотеля, де при владі перебувають не несосвітнені політики, а благодушні мудреці.

Спільним для всіх проектів виходу з економічної кризи є те, що у кризі вбачають, зазвичай, певну технічну проблему, яку можна розв'язати за допомоги оптимізації державного управління. Звісно, можна вказати на певні фінансово-економічні причини кризи, але чи вичерпують вони її природу. Може, доцільніше говорити не про кризу, а про розкладання, адже для кризи характерні протилежні елементи у протиборстві один з одним, а тут спостерігаємо суцільну відсутність протилежностей. Світові капіталу вже ніщо не протистоїть — по тому, як відбулися крах лівих ідеологій, тріумф суспільства споживання, коли опозиція праве—ліве втратила будь-яке значення.

І от на тлі розкладання сучасного суспільства, політичного цинізму та політичної корупції просувається «нова» ідея, буцімто здатна утримати суспільство на краю прірви. Ідея держави.

Наростання етатистських настроїв призведе до того, що внаслідок кризи світ стане не демократичнішим, а ще жорсткішим і цинічнішим. Відбудеться остаточна відмова від ілюзій вільного ринку і відкритого суспільства. Найбільші транснаціональні корпорації та найбільші національні держави почнуть відверто диктувати світові свої правила, які спираються не на досягнення консенсусу, а на позицію сили.

Особливість сучасної економічної кризи полягає в тому, що вона поставила під сумнів чимало постулатів ринкової моделі економіки. У численних проектах виходу із кризи знову відроджуються ідеї регульованої економіки та ефективного державного управління. Такі ідеї можуть сприяти встановленню нових типів авторитарного правління у країнах Східної Європи та призвести до нарощування силового протистояння держав у міжнародних відносинах.

Можна довго розмірковувати про хитросплетіння сучасної влади. Проте влада існує не лишень у вигляді системи правових норм, законів та угод, але й упредметнюється у просторових формах, створюючи напругу між приватним і публічним, між світським і сакральним, між простором дозвілля і простором праці.

Навпроти Верховної Ради вже кілька років поспіль стоїть намет із хрестом. Біля намету розташовані «побутівка», кухня, дров'яний стіс, юрбляться люди. Це священик і прихожани церкви Олександра Невського протестують проти захоплення їхнього храму. Змінюються уряди та президенти, обирають і розпускають парламент, а в наметі, перебудованому під церкву, справляють служби, б'ють у дзвони, триває звичайне церковне життя. Ніхто не звертає уваги на те, що тут порушено засадничу опозицію між публічним і приватним простором; що всередині публічного простору постала «гетеротопія» (Фуко), простір, який заперечує, робить нереальним простір влади. Можна лише припустити, що коли в Україні таки з'явиться влада, спроможна розв'язувати політико-правові проблеми суспільства, примарний намет-церква зникне, перетворившись на реальний храм.

Сергій Пролєєв: Україна, яку ми вибрали

Наша країна перебуває у стані вибору шляхів свого розвитку вже понад двадцять років, від часів радянської перебудови. І постійно свідомість потрапляє в ту саму смислову пастку. Здається, що вибір — це те, що потрібно здійснити; те, можливість для чого надає завжди відкрите майбутнє, яке начебто очікує на вердикт нашої волі. Наявне, натомість, виглядає простою даністю: тим, що склалося, що якимось самим плином подій постало. Його ніхто начебто не вибирав і, тим паче, ніхто не хоче нести за нього відповідальності й казати: «Це я зробив; я хотів, щоб так було». Надто багато в наявній дійсності відразливого, щоб хтось на такого роду заяву наважився.

Однак проста логіка свідчить, що не можна впродовж двадцяти років постійно вибирати, а потім опинитися у дійсності, яка ніби нізвідки з'явилася. Будь-які міркування щодо вибору моделі розвитку нашого

суспільства мають ґрунтуватися на ясному розумінні того, що ми *вже вибрали*. Лишень із цього цілком *реального результату* набуде якоїсь значимості й *перспектива можливого вибору*. Треба зважати на велику силу соціальної інерції. Вона дається взнаки в будь-якому суспільстві, а надто в тому, де невелика потуга суспільної динаміки та напрацьованих механізмів продуктивних перетворень. Вибір завжди здебільшого — на половину, три чверті, дев'ять десятих — є лише відтворенням того, що існує.

Постановка питання про перспективи суспільного розвитку нашої країни, її модернізації (другої? третьої?) з логічною невідворотністю звертає до стосунків «влади» і «суспільства», до оцінки спроможності держави бути успішним керманичем суспільних справ і досягати загального блага. Що державні інститути працюють неефективно, що їх діяльність мало відповідає власному призначенню, що важко знайти ділянку суспільних справ, вільну від зловживань та недоброякісності, наразі очевидно усім. Проте звідки походить такий стан речей, про що він зрештою свідчить, чим він присутньо є і яким чином може бути перетворений у більш якісний, сумірний людині спосіб існування — ці питання майже ніяк не порушують. Навіть коли вони раптом постають у суспільному чи експертному дискурсі, то залишаються, по суті, риторичною вправою. Це поганий симптом. У питаннях, які висуває розум, важливим є не тільки і не стільки безпосередній зміст, як їх зобов'язувальна сила — виявлена ними інтелектуальна рішучість, готовність до сумлінного пошуку та відстоювання істини. Цих якостей нашому мисленню вочевидь бракує, в нього обмаль характеру.

При розгляді стосунків влади й суспільства, влади й інтелектуалів зазвичай виникає природний і цілком виправданий докір владі. А хотілось би звернути увагу й на інший бік медалі. Ніхто не скасував давнього вердикту про те, що народ таки має той уряд, на який заслуговує. Слушно і те, що критика влади залишиться малопродуктивною і безсилою без самокритики інтелектуалів, покликаних до справи критичного аналізу дійсності.

У цьому контексті розгляну лише два показові сюжети, які виявляють характер наявної ситуації, хоча, безумовно, жодним чином її не вичерпують. Перший — диспозиція влади в нашому узвичаєному мовленні, її субстантивізація через загальне сприйняття, перетворення її на якусь самодостатню метафізичну величину. Коли ми називаємо владою «державних мужів» (та жінок:), які перебувають десь «там», в особливому топосі соціального простору і мають повноваження керманичів загальносуспільних справ, то цим ми, громадяни, усуваємося від участі у владі й передаємо її в чужі руки. Ми фактично самоскасовуємося. Замість бути порядком і режимом самоздійснення людей, що утворюють суспільство, влада перетворюється на особливий стан, на окремого соціального персонажа, на щось

самодостатнє і дійове у самому собі. Це класичний випадок гіпостазування і відчуження певної якості суспільного життя, вияв новітнього соціального фетишизму.

Коли йдеться про сакраментальне «що робити», про зміни та перетворення наявного формату соціальності, треба зважити, що є єдино вагома реформа, яка передує всім іншим та становить умову їх успішності. Це — перебирання народом влади на себе, повернення собі того, що йому належить і є посутньо невідчужуваним, встановлення реального народо-владдя (яке, слід визнати, є проблемою не лише для нашої країни, обтяженої посттоталітарною «совковою» спадщиною, а й для усього світу, і навіть розвинені демократії європейського гатунку не є винятком). Наразі весь світ переживає ерозію демократії, її розклад і поглинання різноманітними ефектами масового суспільства, серед яких одне з чільних місць посідають могутність і безвідповідальність державної бюрократії, а також корисливо-маніпулятивний спосіб існування мас-медіа. Але те, що є лише хворобою для більш міцного та здорового соціального організму, для нинішнього слабкого українського суспільства — просто смерть.

Це треба усвідомити з повною ясністю і перетворити на очевидність для всіх учасників суспільства. Близько двадцяти останніх років соціально безвідповідального існування (характеристику попереднього часу наразі винесемо за дужки) знесли і розорили країну. Суспільство втратило етос, жодну справу не виконують належним чином і з належною компетентністю. Будь-яка дія зіштовхується з масою перепон, зі штучними ускладненнями, з безліччю негативних зворотних реакцій. Маємо вкрай несприятливе середовище існування, де будь-яка гідна ініціатива не знаходить, чим триматися, де все достойне потребує надзусиль і лише ускладнює, ба й руйнує власне життя. Ми наглухо забули максиму, що добра справа винагороджується; позитив, коли вона хоча б не тягне за собою гіркої розплати. Всі (найбагатші та найвпливовіші тут не виняток) опинилися заручниками загальної недоброякісності й нікчемності життя, переповненого негараздами, злиденністю і стражданнями, що відлунюються у якості існування всіх, навіть найуспішніших і «процвітаючих». Солідарне (що не означає однакове чи однаково вмотивоване) усвідомлення неприйнятності і безперспективності (останнє слово особливо вагоме) наявного стану речей усіма, є першим кроком і передумовою реальних змін. Без цього всі «реформи» приречені залишитися безплідними симуляціями.

Питання влади — себто подолання її фетишизації та відчуження від людини, народу, громадянської спільноти — тут є головним. Особливо дивно чути про «владу» як суб'єкт, до якого апелюють і прихильності якого шукають, від інтелектуалів, саме існування яких уможливлено відомою новацією просвітництва, що перетворила в обширі модерних

життєвих форм *розум на владу*. Кожен мислячий, тою мірою, наскільки він вправно мислить, вже виступає від імені влади і *сам є владою*. Провина українських інтелектуалів полягає в тому, що ані відстоювання цієї очевидної максими, ані поведінки відповідно до неї (що означає, зрештою, мати «волю до істини») практично не видно на наших теренах. Це тим паче прикро, оскільки таке самоусвідомлення ще не є *самою справою* компетентного, фахового розуму, а є лише *відправним пунктом та передумовою* його роботи.

Тепер перейдімо до другого сюжету — від загального відчуження влади та його символічного лінгвістичного закріплення до поширеного стереотипу стосунків інтелектуалів із нею. Один із потужних ефектів масового суспільства, про які вже йшлося, полягає у переродженні інтелектуалів в *експертне середовище*. Документи, які певним чином зініціювали сьогоднішнє обговорення, — Проект доповіді Національної академії наук України про пріоритети державної політики та Проект реформ «Модернізація України», створений кількома десятками провідних експертів Громадської асамблеї України, — є типовими продуктами цього середовища з усіма його вадами. Наразі немає можливості спинитися на конкретиці цих ще вельми «сирих» навіть у суто аналітичному плані документів. Головна їхня змістова вада полягає в тому, що вони не містять ані обґрунтованої *стратегії* суспільних перетворень (якій сума пропозицій, констатацій та зауваг аж ніяк не дорівнює), ані чіткого аналізу *умов можливості* успішних соціальних трансформацій сучасної України. Природа такого кшталту документів передбачає, що в них пропонують програму дій й тим самим беруть на себе *свідому відповідальність перед суспільством*. В іншій модальності нема сенсу вести розмову.

Звісно, треба уникати рецидивів утопічної свідомості на кшталт створення нехитрих рецептів «зроби так — і буде тобі щастя». Але будь-який аналітичний результат має відповідати принципу фальсифікації. Натомість, маємо пропозиції без критеріїв їх перевірки, твердження без конкретних конотацій, висновки без підстав їх валідності й головне — без соціальної відповідальності. Просте запитання: чим експерти ладні відповідати за свої рекомендації чи їх недолугість? Не відкрию секрет Полішинеля, якщо зазначу: левову частку експертних висновків роблять у мовчазному припущенні, що вони не набудуть жодної дієвості. Мабуть, найбільше, чим можна нажахати експерта, — це запропонувати йому: «Як скажете, так і зробимо. Але відповідальність за наслідки — на вас».

Дивно (хоча, може, й закономірно), що вітчизняне експертне середовище, загалом не обтяжене відповідальністю і здебільшого малокомпетентне, щодо «влади» позиціює себе у кращих традиціях просвіченої монархії. Вся проблема начебто полягає в тому, щоб нерозумна і корислива влада

дослухалася до мудрих порад інтелектуалів. Звісно, дослухатися до голосу розуму корисно, тут нема чого обговорювати. Але вже у вихідній «просвіченій» диспозиції закладений найбільший гандж. Розум, який не стверджує себе як владу, а *апелює до влади* як чогось, що існує начебто поза його межами, зраджує самого себе і підстави власної діяльності. Розум не є порадиником, якого у доброму гуморі можна послухати, а якщо ти заклопотаний чи не в настрої, виставити за двері. Натомість, саме роль *прохачів* мимоволі усталюється в експертних надіях бути «почутими владою». Ця хибна пресупозиція від самого початку знецінює все корисне, що може міститися в експертних аналізах.

Сказане жодним чином не знецінює культуру експертів як таку. Потрібно лише звернути увагу на її вади у вітчизняних умовах, а також — більш загально зауваження — на обмеження, в принципі властиві культурі експертів (тобто існуванню розуму у вигляді спеціалізованого експертного середовища). В контексті обговорюваної проблеми — визначення шляхів і перспектив суспільного розвитку країни — одне з цих обмежень набуває особливої ваги.

Річ у тому, що переважним (якщо не єдиним) адресатом експерта присутньо є персоналізований дієвець (можновладець, місцевий чиновник, бізнесмен, взагалі той, хто має можливість і повноваження керувати певною справою). Експертиза загалом постає як аналітичний компонент управління (тому, до речі, такого розвитку останніми десятиліттями набула експертна галузь, що зазвичай іменується «аналіз політик» і навіть зазіхає на титул окремої науки). Відтак, здебільшого експертизи здійснюються в режимі управлінського замовлення.

Не будьмо зараз заторкувати делікатну проблему упередженості результатів, можливої за цих передумов. Звернімо увагу на загальніше питання формату експертних продуктів, зумовленого природою експертної ситуації. Просто кажучи, експерт пропонує рішення (або підстави оптимальних рішень, застереження щодо способу дій і т. ін.) для владних, керівних інстанцій. Це цілком поважна і корисна практика, проти якої годі заперечувати. Однак такий підхід до справи є надто вузьким, коли йдеться про складну реальність буття суспільства. Хоч би яким сумлінним та енергійним був уряд і хоч би якими компетентними були його експерти, стан і рух великого соціального тіла лише частково, а інколи й дуже мало залежить від способу дій уряду чи навіть усіх державних інституцій у сукупності, ба й загалом від свідомих зусиль людей. Питання про модель суспільного розвитку потребує передусім з'ясування того, наскільки люди взагалі здатні обирати та реалізовувати оптимальний спосіб існування; які стратегії з огляду на наявну дійсність є можливими, а які заздалегідь приречені на невдачу; чи можливо в принципі обрати і здійснити в країні певну модель соціального устрою, або ж навпаки — сила історичної інер-

ції, масової звички, своєрідна «органіка» суспільства (його «фізіологія») є обставинами непереборними?

Перепрошую, що завершую наше обговорення питанням, а не відповіддю. Якоюсь мірою це виправдовується тим, що вилучення із забуття і наголошування засадових питань має важити в інтелектуальній роботі не менше, ніж власне пропозиції. Можливо, в нашій ситуації оприявлення саме *правильних питань* і зосередження на них інтелектуальних сил, часто розпорошених у хаосі малозначущих чи навіть безглузких справ, становить першочергове завдання для України, яку вибираємо ми.

Мирослав Попович — академік, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди Національної академії наук України, головний редактор часопису «Філософська думка».

Євген Бистрицький — доктор філософських наук, завідувач відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, виконавчий директор Міжнародного фонду «Відродження».

Олег Білий — доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди Національної академії наук України.

Ірина Бекешкіна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії, теорії і методології соціології Інституту соціології НАН України.

Віктор Бурлачук — доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії, теорії і методології соціології Інституту соціології НАН України.

Євген Головаха — доктор філософських наук, завідувач відділу історії, теорії і методології соціології Інституту соціології НАН України, головний редактор часопису «Соціологія: ТММ».

Анатолій Єрмоленко — доктор філософських наук, завідувач відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ.

Олена Злобіна — доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України.

Сергій Макеев — доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України.

Віктор Малахов — доктор філософських наук, головний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ.

Володимир Паніотто — доктор філософських наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології.

Сергій Пролєсєв — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, президент Українського філософського фонду, головний редактор часопису «Філософська думка».

Віктор Степаненко — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник відділу історії, теорії і методології соціології Інституту соціології НАН України.